

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI
FELSEFE BİLİM DALI

**SENECA’NIN AHLAK FELSEFESİ: DOĞAYA UYGUN
BİR YAŞAM MUTLULUĞA GÖTÜREN ERDEMLİ BİR
YAŞAM MIDIR?**

NERGÜZEL ÇOLAK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Prof. Dr. MURAT ARICI

Konya-2022

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Ahlak felsefesinde bir öğreti olarak mutluluk anlayışını benimseyen Stoacılar, bu öğretilerde temel ilke olarak “doğaya uygun yaşam” anlayışını benimsemişlerdir. “Doğaya uygun yaşam” ilkesi, bu tezin merkezi problemini oluşturmada bana ilham kaynağı oldu. Bu ilke beni geç dönem Stoa düşünürü olan Seneca’nın görüşlerinden hareketle insanın doğaya uygun yaşamakla nasıl erdemli olacağı ve doğaya uygun yaşamın ne anlama geldiğini araştırmaya götürdü. Böylece bu araştırmanın bir ahlak felsefesi konusu olması, erdem ve mutluluk alanında çalışma yapacak kişilere katkı sağlayacaktır. Ayrıca bu çalışmada insanın merkezde olması, hümanizm çalışması yapacak olanlara da yaşam ve akılla bütünlüklü bir araştırma alanı sunmaktadır.

Bu çalışmayı oluşturma süreci ve tez konumu belirlemem hususunda bana yol ve yöntem gösteren tez danışmanım sayın Prof. Dr. Murat ARICI’ ya, tez yazım sürecimin her aşamasında benden manevi desteğini eksik etmeyen bölüm arkadaşım Dilek KAYA’ ya, tez savunma jürimde bulunan Doç. Dr. Melike MOLACI ve Doç. Dr. Nihat DURMAZ hocama teşekkür eder, saygılarımı sunarım.

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Nergüzel Çolak
	Numarası	194266001006
	Anabilim Dalı /Bilim Dalı	Felsefe/Felsefe
	Programı	Tezsiz Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Murat ARICI
	Tezin Adı	Seneca'nın Ahlak Felsefesi: Doğaya Uygun Bir Yaşam Mutluluğa Götüren Erdemli Bir Yaşam mıdır?

ÖZET

Bu tez, Seneca'nın ahlak felsefesinde mutluluğa götüren erdemli bir yaşam için en temel ilke olarak kabul ettiği “doğaya uygun yaşamın,” salt “fiziki doğaya uyum” olmadığını Seneca'nın görüşlerinden hareketle açıklama teşebbüsünde bulunmaktadır. Bu kapsamda tez, söz konusu “doğaya uygun yaşama” ilkesinin “kendinin farkına varma” ve “akla uygun davranma” ölçütlerini karşıladığını, ancak bu iki ölçütün insanın bireysel erdemini özgürce ortaya koyabilmesi ve kaderine karşı savaşılabilmesi hedeflerini gerçekleştirilmede yetersiz kaldığını, bu hedeflerin gerçekleşmesi için “insan doğası” vurgusunun yapılmasın da zorunlu olduğunu iddia etmektedir. Çünkü doğaya uygun yaşamın kavranabilmesi için insan doğasının en temel unsuru olan “bireysel akla” ihtiyaç vardır. Nitekim Seneca'ya göre insan aklı, doğadaki yazgının mutlak zorunluluk olduğunu, insan yaşamının da bu zorunluluğa bağlı olduğunu bilmeye yarayan tek araçtır. Böylece insan, aklı aracılığı ile doğaya uygun davranarak bir kendilik algısı edinmekte ve bu algıdan hareketle kendilik bilincine ulaşmaktadır.

Doğa, kendi kendine yetendir, değişmeyendir. Ancak insanın kendi kendine yeterli olabilmesi için tüm yaşamsal faaliyetlerini bireysel doğası ile uyumlu hale getirmelidir. Nihai tahlilde bu tez, insanın özü gereği doğa yasalarına mutlak zorunlulukla bağlı olduğu düşüncesinden hareketle insan aklı ile doğa yasaları arasında yaşam boyu sürecek bir ittifak olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Seneca'nın ahlak felsefesinin tamamlayıcı unsuru olan bu ittifak, erdemli bir yaşama ve mutluluğa ulaşmak için hem doğa yasalarına hem de insanın bireysel doğasına uygun yaşamamanın gerekliliğini de ortaya koymaktadır.

Anahtar kelime: Seneca'da ahlak felsefesi, doğaya uygun yaşam, bireysel insan doğası, erdem, mutluluk.

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Nergüzel Çolak	
	Numarası	194266001006	
	Anabilim Dalı /Bilim Dalı	Felsefe/Felsefe	
	Programı	Tezsiz Yüksek Lisans ☒	Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Murat ARICI	
	Tezin İngilizce Adı	Seneca's Moral Philosophy: Is Living in Accordance with Nature Living a Virtuous Life That Leads to Happiness?	

ABSTRACT

This thesis attempts to explain, based on Seneca's views, that “life in accordance with nature,” which Seneca considers as the most basic principle for a virtuous life that leads to happiness in his moral philosophy, is not merely “being in harmony with physical nature.” In this sense, the thesis argues that the principle of “living in accordance with nature” meets the criteria of “to be self-aware” and “to act in accordance with reason,” but that these two criteria are insufficient in realizing the goals of a human being’s ability to freely manifest her individual virtue and fight against her destiny, and that it is also necessary to emphasize the “human nature” to fulfill the goals in question. In order to comprehend fully “the life in accordance with nature,” the most basic element of human nature, the “individual mind” should also be taken into consideration. As a matter of fact, according to Seneca, the human mind is the only tool to know that destiny in nature is an absolute necessity and that human life is dependent on this necessity. Thus, the human being acquires self-perception by acting in accordance with nature through her mind and reaches self-consciousness

based on this perception. Nature is self-sufficient and unchanging. However, in order for the human being to be self-sufficient, she must harmonize all her activities with her individual nature. In the final analysis, this thesis concludes that there is a lifelong alliance between the human mind and the laws of nature, based on the idea that human beings are intrinsically bound to the laws of nature by absolute necessity. This alliance, which is a complementary element of Seneca's moral philosophy, reveals the necessity of living in accordance with both the laws of nature and the individual nature of human beings in order to achieve a virtuous life and happiness.

Keywords: moral philosophy in Seneca, living in accordance with nature, individual human nature, virtue, happiness.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR.....	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR.....	viii
GİRİŞ.....	1
STOACILIK, SENECA VE DOĞAYA UYGUN YAŞAM.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	9
ANA HATLARIYLA STOA FELSEFESİ	9
1.1. Stoacılığın Üç Dönemi ve Felsefesinin Temel İlkeleri.....	9
1.2. Stoacı Öğretide Doğaya Uygun Yaşam ve İnsanın Gayesi	19
1.3. Seneca'yı Stoacı Görüşle Ortak Kılan ve Ayıran Özellikler	24
İKİNCİ BÖLÜM.....	29
SENECA'NIN HAYATI, ESERLERİ VE FELSEFEYE BAKIŞ AÇISI.....	29
2.1. Seneca'nın Hayatı	29
2.2. Eserleri	32
2.3. Felsefenin Mutlu Bir Yaşam İçin Önemi	40
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	45
SENECA'DA İNSANIN AHLAKİ BELİRLENİMİ.....	45
3.1. Kaçınılmaz Bir Gerçeklik Olan Doğa	45
3.2. Doğa ile İnsan Aklının İttifakı.....	52
3.3. İnsan Doğasında İyi ve Kötünün Yeri.....	58
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	66
SENECA'DA ERDEM.....	66
4.1. Yetkin Akla Ulaşmış Bilge.....	66
4.2. En Yüksek İyiye Eşdeğer Olan Erdem	75
4.2.1. Erdemli Olmaya Engel Nedenler	84
4.3. Kader, Tanrısal Öngörü ve Talihe Savaş Açan İnsan	90
4.4. Ölüm ve Zaman	95

SONUÇ	101
KAYNAKÇA.....	107

KISALTMALAR

Bkz.: Bakınız

Çev./Trans.: Çeviren

Ed./Edit.: Editör

KOSBED: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

M.Ö.: Milattan önce

M.S.: Milattan sonra

s.: Sayfa

ss./pp.: Sayfa sayısı

vb.: Ve benzeri

vd.: Ve diğerleri

YKY: Yapı Kredi Yayınlar

GİRİŞ

STOACILIK, SENECA VE DOĞAYA UYGUN YAŞAM

Batı kültürüyle Antik Yunan'da gelişimini gösteren Stoacılık, Zenon (M.Ö. 336-264) tarafından okullaşma adı altında, M.Ö. 300 yılında Atina'da kurulmuştur. Yaklaşık beş yüzyıl boyunca öğretisini etkin bir şekilde sürdüren Stoacılık, kendi döneminden sonra Müslüman ve batılı düşünce biçiminde varlığını korumuştur (Çapak, 2015: 12). Stoa okulunda öğretici olanlar, ilk olarak Zenoncular; sonrasında kuruldukları yere ve okullara göre çeşitli unvanlar alarak son tahlilde “Stoacılar” unvanı ile zikredilmiştir (Brun, 2003: 16).

Tarihsel seyri ve öğretisini model aldığı temel açısından Sokratesçi geleneğe dayanan Stoa felsefesinde, Sokratesçiliğin Kinik yorumları gözlenmektedir. Kiniklere göre, insanlar bir kentin değil evrenin yurttaşlarıdır. Bu nedenle doğru olan doğa yasalarına göre hareket etmektir. Kinik düşünürler, doğayı örnek alan ve doğal ihtiyaçlarına göre eylemlerini gerçekleştirmeye çalışan yöntemi benimsemişlerdir (Brun, 2003: 35). Stoacılık hem tarihi bilgi hem de felsefi yöneliş açısından üç döneme ayrılarak bünyesinde ortak konuları barındırır. Aynı zamanda Stoacılık, Platon (MÖ 428-348), Aristoteles (MÖ 384-322) ve Epiküros (MÖ 342-270) gibi duyguları yararlı ve kaçınılmaz görerek etikte duygulara ılımlı yaklaşımlar sergilemek yerine, tutkulara *apatheia* (kayıtsızlık/etkilenmeme)¹ gösterme görüşünü savunur. Seneca bu görüşü bir adım öteye taşıyarak duygulardan tamamen kaçılmayacağını, ancak duyguların aklın önüne geçmemesi gerektiği yönünde ölçülü olma anlayışını benimser (Özcangiller, 2009: 3).

¹ Stoacılık bu kavramı iyi ve kötü tutkular kapsamında inceler. Kötü tutkular erdemli olmaya engel oldukları için, Stoacılar kötü tutkulara karşı kayıtsız bir tavır sergilemek gerektiği düşüncesindedir (Peters, 2004: 35). Bu kavram Antik Yunan düşüncesinde tüm duygulanımlara kayıtsızlığı ifade ederken (Cevizci, 2005: 370) Stoacılıkta erdemli olmaya engel olan kötü tutkulara tepkisizliği ve bu tutkuları görmezden gelmeyi ifade etmektedir.

Antikçağ ahlak felsefenin temelinde “mutluluk” kavramı yatmaktadır. Nitekim bu çağın ana konusu “mutlu olmak için insanoğlu ne yapmalı, nasıl yaşamalı?” (Aktan, 2009: 43) gibi sorularla insanı merkezde tutan ahlak yöntemini içermektedir. Bu yöntemi devam ettiren doğa felsefesini bir yaşam felsefesi olarak gören Stoacılık, bunun cevabının aklın rehberliğiyle bulunacağı tezini ortaya atar. Ancak akla, örnek alınacak bir model gereklidir. Bu da doğadan başka bir şey değildir. Stoacılar ahlak felsefesi teorilerinde mümkün olan yegâne ahlakın doğadan hareketle elde edileceğini savunur ve aksiyonları tayin edecek “doğal bir ahlak yasası önerirler.” (Molacı, 2020: 202). Stoacılar, doğaya uygun yaşamaya dair soruşturmalarında mantık, fizik ve etik alanını bir bütün halinde inceler. Bu nedenle etiği gerçekleştirmenin, insan yaşamının tümünü kapsadığı sonucuna varırlar. Etik hem pratik hem de düşünsel yaşamın tümünü kapsamaktadır. Doğaya uygunluk aynı zamanda kadere uygunluktur. Tanrı, doğadaki her şeye nüfuz ettiği için bu bir gereklilik değil, zorunluluk ve Determinizmdir.

Seneca’nın ahlak felsefesi Stoacı öğretide iki temel ilke olan “doğaya uygun yaşam” ve “en yüksek iyiyi” içermektedir. Bu ilkelerin hareket noktası “doğa,” ölçütü “akla uygun” bir tavırla iyi niyetli bir eylemde bulunmak, nihai amacı ise “erdemli olmak” ve tüm bunların sonucunda “mutluluğa ulaşmak” şeklindedir. Seneca bu iki ilkeden hareketle bir ahlak öğretisi geliştirir. Doğaya uygun yaşam olarak bakıldığında Stoacı ahlak öğretisinde doğa, akıl ve erdem kavramları arasında zorunlu bir bağlantı vardır. İnsan bu kavramları doğadaki *oikeîôsis*² sayesinde kavrar. Dolayısıyla doğaya uygun yaşam bu kavramlar arasındaki insan yaşamındaki bağlantı anlamına gelmektedir. Bu bağlantıyı tutarlı bir şekilde tüm yaşamı boyunca sürdürmüş ve eylemleriyle kendi yaşamına entegre etmiş kişi bilge kişidir. Bilgece yaşama ulaşmış kişi mutluluğa ulaşmış erdemli bir kişidir. Dolayısıyla “doğaya uygun yaşamın” “fiziki

² *Oikeîôsis* kavramının Antik Yunan görüşünde kelime anlamı, “kendine alma, kendinin kılma, kendini sevmek (öz sevgi veya ben sevgisi) “*self-appropriation, self-acceptance*”, ...evine veya hanesine alma, kendi bünyesine dâhil etme, özümseme, benimseme, kendini-koruma; *oikeiôô*: kendinin kılmak” şeklindedir (Peters, 2004: 256,444).

doğaya uygun bir yaşam” olmadığı, doğaya uygunluğa insan aklının ve ahlaki olanı aramakta erdemin dahil olduğu söylenebilir. Stoacı ahlak öğretisi, insanın mutlak zorunlulukla bağlı olduğu evrensel bir doğal ahlak kuramı önerir. Böyle bir ahlak kuramı; nedensel olarak yazgıya bağlılığı ifade eder ve insanların ahlaki olarak eylemelerinin özgür iradelerine bağlı olduğu bir kurama karşılık gelmektedir. Bu nedenle nedenselliğe bağlılık yönünden insani eylemelerin hareket noktası doğadır. İnsanın biçimsel olarak yaşamını kendine göre şekillendirmesi noktasında ise akıl ölçüt alınmıştır. Neden insanın doğaya uygun yaşaması gerekir? Çünkü insan akli evrensel aklın bir parçasıdır, bu yüzden akıl doğayla uyumludur. İnsan büyük doğanın içinde küçük bir doğadır.

Bu çalışma, Geç Dönem Roma Stoacılığının temsilcilerinden biri olan Seneca’nın ahlak felsefesini, bu kapsamda erdemli yaşam anlayışı ile ele almaktadır. İnsanı nihai hedefine, yani mutluluğa ulaştırmayı amaçlayan bu yaşam anlayışında Seneca’nın birincil kılavuzu, Stoacı ahlak felsefesidir. Seneca için felsefe diğer alanların yapamadığını yapar. Felsefe; insana, doğaya uygun yaşamının (*secundum naturam vivere*) yollarını gösteren ve böylece onu mutluluğa ulaştıran tek kılavuzdur. Seneca için doğaya uygun yaşam ahlak öğretisinin kilit noktasıdır. O doğayı anlamının akla uygun yaşamakla mümkün olduğunu savunur. Diğer bir ifade ile doğada zorunlulukla işleyen bir düzene karşı bilge kişinin göstereceği tavır, değiştirilemeyecek bir kaderin (*fatum*) farkına varmak, haz ve tutkuların kölesi olmamak, talihin (*fortuna*) getirdiği acı ve felaketlere bilinçli bir şekilde direnebilmektir. Tüm bu dirayeti gösterebilmiş, erdemli olmayı öğrenmiş kişi, bilge olarak tanımlanır.

Bu çalışmada Seneca’nın ahlak felsefesinin analizinde ele alınan temel ölçüt, “akla uygunluk” ve “kendinin farkına varma”dır. Bu çalışmanın gayesi bu iki ölçütten

hareketle, doğa yasası³ndan faydalanan insanın iradi seçimle kendi doğasında yasalaştırdığı yol ve yöntemle erdemin rolünü ortaya koymaktır. Seneca'da ahlak felsefesi bağlamında ele alınan temel kavramlar şu şekildedir; doğaya uygunluk, yasa, akıl, bilgelik, iyi, kötü, erdem, mutluluk, dinginlik, haz, acı, öfke, Tanrısal öngörü⁴, talih, kader, ölüm, zaman. Bu çalışmada, bu kavramlar ahlaki değer ve kaynağını doğadan alma yönünden incelenmektedir.

Seneca'nın ahlak felsefesinde, bu tezin de merkezi konusunu teşkil eden belirgin bir problem öne çıkmaktadır: Seneca'da insan, aklın doğru çıkarımlarıyla doğayı örnek alarak yaşarsa ve davranışlarını buna uygun gerçekleştirirse bilgeliğe ulaşacak ve bu sayede özgürce, erdemli, mutlu bir hayat sürecektir. İnsan tüm bunları doğaya uygun yaşamakla gerçekleştirecektir. Seneca'daki doğaya uygunluk bildiğimiz fiziki doğaya uygunluk mudur? İnsanın ahlaki olarak kendini ortaya koyması, davranış ve seçimi gerektirir. Halbuki doğada böyle bir durum söz konusu değildir. Fiziki doğa yasaları ya da düzenli işleyen doğa yasaları, etik konusunda yalnızca insanın temel güdülerini keşfetmesini sağlar. Doğanın insana sağladığı güvenlik hissi, refah ve fayda hissi ancak doğadaki kurulu düzeni örnek almayı ve bu şekilde bir düzen kurmayı sağlar. Ve elbette etik, tüm bunlar gelişmişken ortaya çıkar; ancak açıktır ki erdemli yaşam doğadan hemen öyle süzüliveren bir şey değildir. Burada erdemi ve iyiyi kavrayacak bir ölçüte ihtiyaç vardır. O da insan doğası olan akıldır. Biz bu tezde, Seneca'nın ahlak felsefesinde ortaya çıkan bu problemi, doğa yasası ile insan doğası arasında kurulacak sıkı bir ilişki ile aşma teşebbüsünde bulunacağız. Nitekim insanın, erdemli yaşamın ortaya çıkması noktasında kendi doğasına uygun yaşaması, doğaya uygun yaşamla çatışmak zorunda değildir. Nihai tahlilde doğaya uygun yaşayan kişi zaten doğa yasaları ve kendi doğası arasında ittifak kurmuş kişidir. Çünkü doğa yasaları en

³ (Cevizci, 2005: 533).

⁴ *Pronoia*: Tanrı'nın takdiri. "Stoacılar göre, evrene içkin olan Tanrı (*Logos*) her şeyi *nous* ve *pronoia* sayesinde yönetir. Bu temel üzerinde insani alana da teşmil edilen *pronoia*, insanın geleceği doğru sezinlemesini, doğru öngörülere sahip olmasını anlatır." (Cevizci, 2005: 1384). Stoacılar tanrısal öngörüyle kaderle özdeş görmektedirler. (Peters, 2004: 427).

başından beri insanın özü gereği tüm yaşamı boyunca zorunlulukla insanla beraberdir. Bu noktadan hareket ederek bu çalışma doğaya uygun yaşamın nasıl gerçekleştirileceği konusunda Seneca felsefesinde bir çıkmaz gözlemlemektedir. Doğaya uygun yaşamaktan kastın bildiğimiz fiziksel doğaya uymak olmadığı, doğa yasaları ve insanın bireysel doğası arasında ittifak sonucu erdemli bir yaşama ulaşmak olduğu bu çalışmada Seneca'nın görüşlerinden hareketle açıklanarak bu probleme bir çözüm getirme teşebbüsünde bulunmaktadır. Bu kapsamda tez, söz konusu yaklaşımı daha tutarlı bir hale getirebilmek için Seneca'nın görüşlerinden bireysel doğa vurgusunu öne çıkarmaktadır. Nitekim Laertios'un VII. kitabında yer alan "doğa" kavramı Khriysippos'tan itibaren hem evrensel hem de bireysel doğa olarak "*idion*" (bir türün kendine özgü olan) kavramıyla desteklenmiştir (Peters, 2004: 171). Bu da Stoacı öğretilerde "bireysel doğa" anlayışının önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla doğaya uygun yaşamak hem genel doğaya uygun yaşamak hem de insanın akıllı doğasına uygun yaşamak anlamına gelmektedir.

Seneca'nın ahlak felsefesinde, bu tezin ele aldığı bir diğer problem ise kader ve bireyin özgürlüğüdür. Seneca'ya göre, insanın kaderi doğa yasalarına bağlıdır. Seneca, kaderin insan yaşamını en başından belirlediğini vurgular. Buradan hareketle özgürlük sandığımız şeyin, aslında insan aklının doğa yasalarına göstermiş olduğu uyum olduğu anlaşılmaktadır. Ancak burada değişmeyen bir kader var ve bu pek de adil olmayan bir yazgı gibi durmaktadır. İnsanın kaderi Tanrı'nın elindeyse o vakit bu insanı bir ahlak felsefesi değil, ahlak teolojisi yapmaktan öteye götürmeyebilir. Fakat Stoacı genel öğretiye baktığımızda özgürlüğün günümüzün anladığı anlamı taşımadığı söylenebilir.

Stoa felsefesinde nedensellik ve ahlaki olan şeklinde iki ilke vardır. Nedensel olanlar kaderin mutlak zorunluluğuyla tüm var olanları birbirine bağlar. Ancak nedensel olan ahlaki olanı insana aktif bir şekilde değil, potansiyel olarak akla içkin bir şekilde sunar. Stoacı öğretilerde önce doğanın nedenselliğini kavrayıp sonra bu nedenselliğin içinden insanın kendi ahlaki olan yönünü keşfetmesi ve bunun için kendi

aklına muhtaç olduğunu bilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Böylece insan aslında doğadaki nedenselliği anlarken kendi aklının farkını kavrayacak ve aklın özgür tercihleri sayesinde yazgısından ahlaki olarak sıyrılmış olacaktır. Böylece kader her ne kadar tüm yaşamımızı belirlemiş olsa bile ahlaki olan kaderden değil, insanın bireysel aklının özgür tercihlerinden çıkacaktır. Stoacılıkta “özgür” kavramı, “kendi kendine yeten, kendine hâkim olan, kendi aklıyla kavrayabilme gücüne sahip olan” (*auterkeia*)⁵ insana işaret etmektedir. “Stoa felsefesinin kurucusu Zenon özgürlüğe üstün bir doğallıkla, kendi kendisiyle yetinmeyle ve mutluluğu dışarıda aramamakla ulaşılabilirliğini düşünmüştür” (Özkan, 2014: 233). Cicero için yalnızca bilge özgürdür. Ona göre bilge, yıkıntılar arasında bile dinginliğini koruyan kişidir (Cicero, 1931: III, 42). Epiktetos için özgürlük bize bağlı olanın bilgisidir. Bunu bilmek kişiyi özgür yapar. Bu nedenle insan kendisi dışındaki hiçbir şeye düşkün olmamalıdır. (Cevizci, 2005: 613). Dolayısıyla Stoacı genel öğretilerde “özgür” kavramı, bireyin aklına ve eylemlerini kendi aklına dönerek gerçekleştiren insana işaret etmektedir.

Stoacı determinist çizgide, insanın yaşamı boyunca izleyeceği yol yazgı tarafından en başından beri belirlenmiştir. Bu nedenle değiştirilemez. Ancak yazgıda ahlaki sorumluluk diye bir şey yoktur. Çünkü insanın tüm yapıp etmeleri ahlaki olarak yine insanın sorumluluğuna bırakılmıştır. İnsan tüm bu sorumluluğu aklın bilinçli tavrı ile üstlenir (Murray, 1918: 34). İnsanın her ne kadar ahlaki olarak belirlenmiş doğa yasalarına uygun eylemler gerçekleştirmesi beklense de bu uygunluğu tercih ediş yine insanın kendisine bırakılmıştır. Nitekim Stoa felsefesinde insan yaşamında özgürlük, yazgıdan tamamen sıyrılmak ya da bu yazgı hiç yokmuş gibi davranmak değil, yazgının sunduklarını kabullenmektir. Bu kabulleniş insanın kendi dışında gerçekleşen olaylara tutkusal tepkiler göstermek değil, aklın olayları kabullenip ona uygun davranmasıdır. Buna insanın içsel özgürlüğü denmektedir. Çünkü içsel özgürlük eylemlerin dayanağıdır ve insanın bireysel iradesinde varlık kazanır (Özkan, 2014:

⁵ Stoacı öğretilerde insanın kendi kendine yeten bir varlık olduğu ve bu yeterlilik için yalnızca erdemin yeterli olduğu vurgusu yapılmaktadır (Liddle and Scott, 1973: 173).

236). Seneca da içsel özgürlüğü iradenin bağımsızlığı (*liberum arbitrium*) olarak ele almıştır. Seneca'ya göre insan, iradi bağımsızlığını ancak doğa ile bireysel akıl arasındaki uyumu tutarlı hale getirerek sürdürebilir. Böylece talih insana kötü bir hayat sunmuş olsa bile insan bu sayede iradesinin bağımsızlığını koruyabilecektir. Hatta Seneca, kötü talihin insan için yararlı bile olduğunu düşünür. “Yenilmeyen, talihin ona hiçbir şey yapamadığı bir kişinin var olması insanoğlunun yararınadır.” (Seneca, 1963: XIX, 4). Seneca'nın ahlak felsefesi somut ve pratik bir etik görüşü sunmaktadır. Ancak mesele; kader, talih, şans, ölüm, zaman gibi kavramlar olduğunda bu bir anlam karışıklığına neden olmaktadır. Bu ölçütün açıklanabilmesi için Seneca'nın Stoacı öğretilerden hareketle doğa, akıl, erdem ve kader unsurlarını ahlak felsefesinde nasıl ele aldığı izah edilmelidir. Tüm bu açıklamalardan hareketle bu tez aşağıdaki gibi bir planı takip etmektedir:

İlk olarak birinci bölümde Seneca'nın felsefi görüşlerini belirlemede büyük rolü olan Stoa öğretisinin üç dönemi ve temel ilkeleri incelenmektedir. Ardından Stoacı öğretinin Ahlak felsefesinde, erdemle bütünlüklü olarak değerlendirilen doğaya uygun yaşam ve insanın gayesi fikirleri ele alınmaktadır. Son başlıkta Seneca'nın Stoacı öğretiyi felsefesine olduğu gibi işlediği mi yoksa bazı yönlerden kendi felsefesini mi şekillendirdiği değerlendirilmektedir. İkinci bölümde önce Seneca ve Seneca'nın yaşam biçimine değinilmektedir. Ardından içinde çok değerli etik görüşlerini de barındıran eserlerinden söz edilmekte ve onun için olmazsa olmaz olan ve her şeyin kavranabilmesi için bir pusula görevi gören felsefeye karşı tutumu açıklanmaktadır.

Seneca'ya dair genel bir bakış açısı elde edildikten sonra üçüncü bölümde, Seneca'nın Stoacı öğretilerden yola çıkarak ortaya koyduğu, insanın ahlaki belirleniminde kaçınılmaz bir gerçeklik olan doğanın insan yaşamındaki yeri ve önemi, yasaların gerekliliği ve zorunluluğun, doğada ve insanda bıraktığı etkiye ve buradan hareketle insan doğasına yer verilmektedir. Beraberinde etikte vazgeçilmez iki karşıt unsur olan iyi ve kötü ile ilgili kritik sorular masaya yatırılmaktadır: İyinin ve kötünün doğadaki ve insandaki yeri nedir? İyi ve kötü aynı değere mi sahiptir?

Neden iyiliği seçen insanların başına iyi şeyler gelmez? Doğa adaletini neden gerçek iyilere kötülük olarak sunar gibi sorulara Seneca'nın görüşlerinden hareketle cevap verme teşebbüsleri bizi doğal olarak "erdemli ve bilge insanın hayatında iyinin bulunması gerektiği" sonucuna ulaştırmaktadır.

Dördüncü bölümde ise bir önceki bölümde temeli atılmaya başlanan Seneca'nın ahlak felsefesindeki çok değerli unsurlar, kendi görüşlerinden hareketle açıklanmakta, insan doğasında vurgulanması gereken noktalar, asıl gayelerinden uzaklaşmadan ele alınmaktadır. Önce bilge kişinin kim olduğu, bilgenin neden sarsılmaz bir değere sahip olduğu ve bilgenin Tanrısal akla ulaşabilmesi için herkesten farkının ne olduğundan söz edilip, bunların tüm insanlığa bahşedilme durumu eleştirel bir süzgeçten geçirilmektedir. Ardından en yüksek iyiye eşdeğer olan erdemin ne olduğu, erdemli yaşamın nasıl olması gerektiği, erdemli olma yolunda izlenecek doğru yöntemin ne olduğu Seneca'da dört erdem kategorisi ve farksız şeyler üzerinden açıklanma teşebbüsünde bulunmaktadır. Sonra aklın dengesini bozan, erdemin yoluna taş koyan nedenlerden söz edilmektedir. Son iki alt bölüm de kader, bir zorunluluk gereği insan yaşamında mevcutken, insan erdeminin özgürce gerçekleştirmek için kader ve talihe savaş açabilir mi? Ölüm ve zaman kişinin hayatını ne yönde etkiler şeklindeki bu sorulara cevap aranmaktadır. Tüm bunların doğal olarak erdemin çarpıcı sonucu olan mutluluk fikrine görülmektedir.

Nihai tahlilde diyebiliriz ki Seneca'nın ahlak felsefesinde mutluluğa giden yolda insanın ulaşacağı en yüksek iyi erdemdir. Erdeme ulaşmış kişi mutluluğa ulaşmıştır. Mutluluğa ulaşmış kişi aklını doğaya uyum ile bütünleştirmiştir. Böyle bir kişi varlığına dair türsel farkını doğadan hareketle kavramış ve bu kavrayışı bireysel aklına uygun bir biçimde gerçekleştirmiştir. Bunları gerçekleştirmiş bir kişi bilgece yaşama ulaşmıştır. Böyle bir yaşam doğaya uygun yaşamaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANA HATLARIYLA STOA FELSEFESİ

1.1. Stoacılığın Üç Dönemi ve Felsefesinin Temel İlkeleri

Seneca'yı ele almadan önce Helenistik dönemden bu yana pek çok döneme ilham kaynağı olmuş ve aynı zamanda Seneca'nın da "biz Stoacılar" dediği akımın üç dönemine ve temel ilkelerine değinmek yerinde olacaktır. Stoacı öğretiyi takip edenlerin, "Stoacılar" ismini alması şu şekilde gelişir; Zenon, verdiği derslere engel olmaya çalışanlara karşı, ders anlatımlarını Atina sokaklarında aşağı yukarı yürüyerek gerçekleştirir. Bu şekilde Zenon'un öğretilerini takip edenlere yürüdüğü sokağın ismi verilir. İslam düşüncesinde Zenon takipçilerine Revakiyye denmektedir. Stoa felsefesinin dönemlerinin tarihsel süreçte gelişimi ise şu şekildedir: Erken dönem Stoa (M. Ö. 300-130), Orta dönem Stoa (M. Ö. 130-50) ve Geç dönem Roma Stoası (M.Ö. 50- M.S. 300) şeklinde üç döneme ayrılmaktadır (İlgaroğlu, 2019: 16).

Erken dönem Stoası: Erken dönem Stoacılığı yaklaşık olarak M.Ö. 300-130 tarihleri arasında etkili olmuştur. Bu dönemin kurucusu olarak Kıbrıslı Zenon (MÖ 334-262) kabul edilir. Zenon okulunu dördüncü yüzyılın sonlarına doğru "Atina'da Stoa Poikile'de Polygnotos'un resimleriyle süslü bir sundurmada açmıştır." (İlgaroğlu, 2019: 17). Zenon Poikile meydanlarında (Stoa Poikile), felsefe okumaları yaparken (Çapak, 2015: 14) aynı zamanda "Atina'da Ksenokrates Platon akademisini, Epikuros kendi öğretilerini, Krates Kinik okulu, Stilpon Megara okulunu sürdürüyordu." (Hançerlioğlu, 1979: 168). Bu okullar her ne kadar farklı düşünme biçimleri sergileseler de ortak bir noktayı paylaşmışlardır: Bu ortak nokta felsefedir. Felsefe iradenin gücünün farkına varmamızı sağlar. Bu farkındalık aracılığıyla irade kaygılardan sıyrılmanın ne olduğunu kavrar ve bütün zorunluluklar içinde özgür bir mutluluğa erişir. Bu ortak görüşte Stoa'nın en büyük farkı iradenin mutluluğa ulaşma yolunda doğaya uygunluğu temel almasıdır. Bu dönemde insan özgürlüğü ve evrensel determinizm arasındaki ilişki sorgulanmıştır. Zenon'a göre doğa, Tanrı'nın ruhunun

evrensel dağılımıdır. Tanrı tüm oluşum boyunca her yerde bulunandır, içkindir, en küçük detaylara kadar her şeyi yönetir. Zenon'un ortaya koymuş olduğu bu düşünceler kendisinden sonra gelen Stoacı filozofları da etkiler.

Kıbrıslı Zenon'dan sonra Stoa okulunun bilinen diğer temsilcileri; Assoslu Kleanthes (MÖ 331-232), Soloili Khrysippos (M.Ö. 280-210) (Laertios, 2007: 290, 295) Tarsuslu Zeno/n (M.Ö. 200), Tarsuslu Antipater (MÖ 129)'dir (Erkızan, 2018: 10). Zenon'dan sonra Stoa Okulu'nun başına Kleanthes geçer (Aster, 2005: 205). Kleanthes'in ölümünden sonra Stoa okulunun başına bu kez Khrysippos geçer. Kleanthes ve Khrysippos tarafından geliştirilen felsefe, daha çok mantık ve diyalektik ile doğa sorunlarına eğilmiştir. Khrysippos, Stoa öğretisini daimî kılacak mantık çalışmaları yapmıştır (Çapak, 2015: 16). Khrysippos'tan sonra Stoa okulunun başına öğrencileri olan "Tarsus'lu Zenon, sonra Babilli Diogenes" (Çapak, 2015: 16) geçmiştir. Erken dönem en parlak dönemini, bilimsel ve teorik alanda yaşar. Etik ve teolojik görüşün bir arada tutulması bu dönemde katı bir ahlak görüşünün sergilendiğini gösterir. Erken dönem Stoasının başat teması; insanın hürriyeti ve insan yaşamının doğaya uygunluğudur. Bu dönemin dikkat kesildiği nokta insanın eylemeleridir; gayesi ise bireyin mutluluğa ulaşmasıdır (Copleston, 2009: 9).

Orta dönem Stoası: M.Ö. II. ve I. yüzyıllarda varlığını sürdüren Orta Stoa'da "Stoacılığa duyulan kurumsal ilgi artmıştır." (Çapak, 2015: 15). Dönemin temsilcilerine örnek olarak, Rodoslu Panaitios (M.Ö. 185-109) ve Suriyeli Poseidonios (M.Ö. 135-51) verilebilir (Erkızan, 2018: 10). Panaitios ve Poseidonios, Erken Stoa'da hâkim olan ortodoks Stoacılık (katı Stoacılık) anlayışındaki görüşleri reddetmeden, bu görüşleri daha optimist bir bakış açısı ile değerlendirmiştir (Arslan, 2008: 199-200). "[O]rta Stoa dönemi, farklı felsefî akımlar arasındaki duvarların yıkılmaya başladığı ilk dönem olması açısından oldukça önemlidir." (Kaya, 2014: 73).

Panaitios erken Stoanın aksine dışsal şeylere daha fazla değer yükler. "Panaitios, ahlak alanı içinde nihai ve en yüksek amacın bireyin özünün olabildiğince geliştirilip yetkinleştirilmesi olduğunu öne sürmüştür." (Cevizci, 2005: 1316). O, Stoacılığın

tutkulara karşı aldırılmaz⁶ ruh dinginliği ve bilge insanın varoluşu görüşlerini içeren idealist bakış açısını yadsır. Bu noktada onu Erken Stoa'dan ayıran ahlak ideali, evrensel temel değil, herkesin kendine özgü bir ahlaki ideale sahip olduğu düşüncesidir. Böyle bir ideale insanlar ancak kendi yetenekleri doğrultusunda ulaşacaktır. Aynı zamanda erken Stoda hâkim olan teorik düşünceden daha çok Panaitios toplumsallaşma değerlerini uygulayan daha pratik bir düşündürür.

Poseidonios ise daha dogmatik bir tavır, ampirik bir yöntem ve ahlak ideali ile bunu mistik eğilimlerle açıklamaya çalışmıştır. O, felsefeyi pozitif bilgiye dayandırır. Ona göre evren, büyük bir organizmadır. Bu organizma sayesinde hayat gücü sempati bağı ile birleşerek varlığa gelmiştir. Ona göre ruhun bölümleri tek tözün farklı yetileridir (İlgaroğlu, 2019: 20). Bu bağlamda insan ruhu, iki yöne sahiptir. Akıllı olan bir Tanrısal yön ve akıllı olmayan hayvansal yön. Poseidonios bu “ikisi arasında büyük bir gerginliğin hüküm sürdüğünü belirtmektedir.” (Gökberk, 2008: 104).

Orta Stoa, Panaitios ile Platoncu, Poseidonios ile Aristotelesçi öğretilerle sentezlenerek ortaya çıkmış ve daha çok ahlaki sorunlar üzerinde öğretiler ortaya koymuştur. Panaitios ve öğrencisi Poseidonios ahlakı “erdem” (*virtus*) kavramı çerçevesinde şekillendirirler. Bu dönemde etik ve ahlaklılığın, doğal yasa çerçevesinde incelenmesi, etkisini 18. yüzyıla kadar sürdürmüştür. Gerek Spinoza gerek Kant'ın akıl ve etik birlikteliğinin köklerinin buradan geldiği aşikardır. Bu dönemin Hristiyan teolojisinin etkilerini Shakespeare ve Butler'da görmek mümkündür. Dolayısıyla Stoa felsefesinin ahlak sorunlarını merkeze alan bir felsefe olması Orta Stoa dönemiyle başlamaktadır. Erken Stoa ise daha çok mantık çalışmalarını temel alan bir öğretiyi ortaya çıkarmıştır.

⁶ Bu kavram insanın ahlaki olanı kavrayabilmesi için kendi dışındakilere aldırmadan, kendi aklına dönmesine işaret etmektedir. Stoacı öğretide aldırış edilecek tek şey erdemdir. Onun dışında kalan mal, mülk, şöhret gibi her şeye karşı aldırılmaz bir tavır sergilenmelidir. “Yunan'da Kleanthes ve Khrysippos'un, Roma'da ise Seneca, Epiktetos ve Marcus Aurelius'un geliştirdiği Stoacı etik “doğaya uygun yaşama” adı altında, haz ve tutkudan vazgeçip maddi zenginlikler, toplumsal gelenek ve başka insanların görüşleri karşısında bağımsız olma idealini ifade eder.” (Cevizci, 2005: 66).

Geç dönem Roma Stoası: Bu dönemin felsefe alanında başlıca düşünürleri; Seneca (M.Ö. 4-M.S. 65), Marcus Aurelius (M.S. 121-180), Gaius Musonius Rufus (M.S. 25-95) Epiktetos'tur (M.S. 50-130). Bu düşünürlerle göre yaşamın merkezinde, istenç ve doğaya uygun yaşam vardır (Erkızan, 2018: 10). Bu dönem "İmparatorluk Stoası" olarak da bilinir. Bu dönemde etik sorunlar; Hristiyanlık dini, politik yaşam, imparatorluk ve senatörlük konuları, bireyin yaşamı konuları ile iç içe işlenmektedir. Roma dönemi Stoa düşüncesindeki etik temeli erken dönemin benimsediği doğal ahlaki yasaya dayanmaktadır. Bununla birlikte Brun'a göre "İmparatorluk Stoası temelde Romalıdır ve yalnızca ahlakla ilgilenmek için, mantığı ve fiziği neredeyse tamamen bırakmıştır." (Brun, 2003: 13). Geç dönem Roma Stoasında doğaya uygun yaşam ideali ahlaki temeli oluşturur. Stoa felsefesinin ahlaki değerlendirmelerindeki doğaya dair sorular şu şekildedir; "Doğaya uygun yaşamak nasıl olmalıdır? Doğaya uygun yaşamın bize katkısı neler olacaktır?" (Ertürk, 2007: 103). Orta Stoda olduğu gibi bu dönem de ahlaki olan ile toplumsal düzen meselelerini birlikte ele almıştır.

Seneca, Epiktetos ve Marcus Aurelius gibi düşünürler çalışmalarının merkezine pratik etiği almıştır. Böyle bir etik anlayış, erdem ile birlikte mutluluğu arama ve mutluluğa ulaşma olarak kabul edilmiştir (Öztürk 2018: 21). Roma Stoasındaki ilkelerin nihai ereği insanlara güçlü bir irade farkındalığı ile mutlu bir hayat ideali sunmaktır (Önal ve Çapkın, 2020: 660). Ahlak ve siyaset konuları Roma Stoasında iç içedir. Erken dönem Stoasında toplumun karşısında duran bireyin bilgelik anlayışı, bu dönemde yine bireyin ahlakını açığa çıkarmaya çalışan ancak toplumsal yönden sahip olduğu sorumluluğun bilincinde olan, ahlaki sorumluluklarını yerine getiren insan karakterine evrilmiştir (Çevik, 2021, s. y.).

Roma'da, düşünce özgürlüğü başlarda etkisini gösteremezken Stoacıların devreye girmesi ile özgür düşünce anlayışı siyaset ve hukuk alanlarına kaymıştır (Altıntop Akabik, 2019: 45). Eğitimini Stoacı filozof Seneca'dan almış olan Roma dönemi imparatoru Nero, imparator olduğu zaman yaptığı konuşma metnine dahi filozof Seneca'nın varlığıyla anlam katmıştır (Tekin, 2016: 236-237). Nero'nun

Stoa'ya faydası; o dönemin hatırı sayılır bir düşünürden eğitim alması ve politik uygulamalarında yol gösterici olarak Seneca'yı akıl hocası olarak seçmesi, Roma'da bireyci anlayışın kabul görmesini sağlamıştır (2019: 47).

Seneca, Epiktetos ve Marcus Aurelius için felsefenin temel problemi insanın kendisini özgür bir birey olarak ortaya koymasıdır. Burada “özgürlük” kavramından kasıt, dış dünyanın insana sunduğu acı ya da zevk veren şeylere karşı kayıtsızlık göstermek ve bunlara ulaşmak için herhangi bir çaba harcamadan iradi bağımsızlığını göstermektir (Kaya, 2014: 77). Nitekim bu üç ayrı dönemin ortak konusu ahlak, adalet ve erdemdir. Bu açıdan bakıldığında Stoacılar arasındaki ayrılığın biçimsel olduğu söylenebilir.

Stoa felsefesinin temel ilkelerinde insan ön plana çıkmıştır. Antik Yunan ve Helenistik/Roma dönemleri, erek ve en yüksek iyi üzerinde temellendirilmeye çalışılmış ve insanın, tüm bunların temelinde yatan hareket noktasını bulması istenmiştir. Stoa öğretisi öncelikle bireyin yaşamını nasıl sürdürmesi gerektiği üzerine bir sorgulama faaliyeti olmuş ve toplum ahlakının şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Bu nedenle Stoa öğretisi bir yaşam felsefesidir (Berk, 2018: 32). Stoacı felsefenin araştırma alanları literatüre bakıldığında daha çok mantık, fizik ve ahlak şeklindedir (Thilly, 2002: 194-195). Ancak günümüze değin Stoacı felsefenin fiziği ve mantığı ahlak felsefesinin içinde anılmıştır. Yani ele alınan herhangi bir konu ahlak felsefesinin içinde değerlendirilmiştir. Bu nedenle Stoacı ahlak felsefesinin temel ilkelerine bakmak tüm felsefi ilkelerine bakmak demektir.

Stoa ahlakının temel ilkeleri; “doğaya uygun yaşam”, hayatın anlamı olan mutluluk, doğru düşünceye dayalı seçim ile eylemde bulunma ve “en yüksek iyi” olan erdem üzerine şekillenmiştir. Bu ilkelerin anlaşılması için aracı olarak işledikleri kavramlar vardır. Stoacılar bu kavramları farklı koşullara bağlı olarak savunsalar da erdemin de koşulu olarak kabul ettikleri bilgelik, adalet, yiğitlik ve ölçülülük olmak üzere dört temel ortak görüşte toplanır: Erdemin ölçüsü erdemli/bilge olmaktır. Bilge dedikleri kişi tüm zorlukları aşmış biri olduğu için aynı zamanda mutludur. Bilgelikte

acı ve haz gibi duygulanımlara yer yoktur (Akarsu, 1982: 75). Bilgenin bilgisi, doğrunun tek ölçütü olarak kabul edilir. Çünkü bu bilgi “doğayı eksiksiz kavrayışın (*katalepsis*)⁷ ürünü olan en saf bilgidir.” (Dürüşken, 2019: 38). Adalet, borçlu olunanı verme bilgisi olarak, her ne kadar doğru olmayan haksız davranışlara maruz kalma durumu olsa dahi her koşul ve şartta adil olmayı gerektirir. Yiğitlik kaçınılması ve yapılması gerekenin bilgisine varma olarak, dış tehlikelere karşı dik durmayı ve sabırla katlanmayı öğretir. Ölçülü olma ise Aristoteles’in “altın orta” kavramından hareketle Stoacı öğretilerde, seçimlerde sağduyulu olma ve ölçüyü, aklın orta yolu bulması (kendini yenme) ile kavrama anlamına gelmektedir. Erdemin karakteri ise alçakgönüllülüktür. Bu alçakgönüllülük erdeminin kökeninde talihin getirileriyle böbürlenmemek, gerçek iyilikleri kendi içinde aramaktır (Özkan, 2014: 22).

Stoacılığın insanın yaşama yolundaki benimsediği ilkelerden biri “hayatımıza nasıl mutluluk ve anlam katacağımız” yönündedir. Buna “insanı gerçek mutluluğa götüren yol nedir?” sorusu ile cevap aramışlardır (Gür Kalaycıoğlu ve Üstünel Keyinci, 2016: 17). Ayrıca mutluluk Stoacı felsefede yaşamın nihai hedefi olarak görülür (Dürüşken, 2019: 35). “Mutluluk için önemli olan insanın ayırt edici özelliğinin belirlenmesidir ve onu etkin kılmasıdır.” (Özcangiller, 2019: 92). Stoacılar mutluluğa ulaşabilmenin başlıca yolunun doğaya uygun yaşamakla mümkün olduğunu düşünürler. Hatta Stoacı okulun sloganı “doğayı takip et”dir. Doğadan kastettikleri şey, rasyonel yargıya varabilen sosyal bir hayvanın insan doğasıdır. Nitekim doğa akla gelebilecek her konuyu içerir. Böylece gerçek mutluluğa götüren yolda “insanın bağımsızlığı” ve “doğaya uygun yaşamak” anlayışı yöntem olarak kullanılmıştır. Stoacılar insanın bağımsızlığının ancak aklın özgür seçimleriyle mümkün olduğunu savunur (Arslan, 2019: 265). Doğaya uygun yaşam Stoacılıkta bir kilit nokta görevi görmesi nedeniyle ona ayrı bir başlıkta yer vermek yerinde olacaktır. Dolayısıyla mutluluğa ulaşma yolundaki diğer ilkelere bakacak olursak:

⁷ *Pahantasia Katalepsis*: Kavrayıcı izlenim (Peters, 2004: 288).

Stoacı anlamda mutluluğa ulaşmanın bir diğer yolu erdemdir. İnsanın yaşamı boyunca isteyeceği en yüksek iyi (*summum bonum*), erdemdir. Erdem değerlerin en yetkini ve tam olanı olarak kabul edilir. Bu tamlığı kavramak da bizim elimizdedir (Stock, 2021: 46). Erdemi en yüksek iyi olarak gören Stoacılıkta erdem, en yüksek iyi olduğu için insan kendisi için iyi olan her şeyi yine kendisinde taşır. Bu durumda insan iyi olanı nasıl açığa çıkaracaktır, ona bakmak gerekmektedir.

Stoa etiğinde şöyle bir temel ayrım vardır: Yalnızca erdem “iyi” (*agathon*),⁸ doğa yasasına karşı gelmenin bir sonucu olan erdemsizlik ise “kötüdür” (*kakon*),⁹ onun dışında kalan her şey *farksızdır*. “Erdemin dereceleri birbirine karışmaz, her ikisi de kendisinden başka bir şey olmaz.” (Molacı, 2020: 214). Stoacılar insan yaşamında gerçek ve tek iyiyi aramışlardır. Gerçek ve tek iyinin ne olduğunu bakacak olursak bu öğretiyeye göre erdem ve doğru davranıştır. Bu davranışlar “uygun, uyumlu, kazançlı, kullanışlı, gerekli, güzel, yararlı, seçilmeye değer ve adildir.” (Stock, 2021: 45). Davranış yalnızca insan türüne ait bir niteliktir. Davranışın insana ait olmasından dolayı, mutluluk Tanrısal bir lütuf olamaz ve dışsal herhangi bir nesneyle gerçekleşen olaya bağlı olamaz. Bu bağlılık yalnızca insanın kendisine aittir (Işıldak, 1996: 32). Stoa felsefesinde kötülük ise, yanlış değer yargılarından kaynaklanır. Son dönem Stoa filozoflarına göre insanın göstermiş olduğu davranış sonucu edineceği iyi veya kötüyü seçiş insanın hür iradesi ile gerçekleşir. İrade dışında gerçekleşen her şey birbirinden farksızdır. Örneğin mal-mülk, yoksulluk, hastalık, sağlık, sürgün vb. şeyler insanın iradesi dışında olup, birbirinden “farksız”¹⁰ şeylerdir. Dolayısıyla insanı erdeme,

⁸ “İyi olan şey,” nihai ilke, “en yüksek iyi” anlamına gelen Grekçe terim.” (Cevizci, 2005: 24). Latince, *summum bonum* olan en yüksek iyi anlamına gelmektedir (Peters, 2004: 14).

⁹ “*Kakon*, Yunanca’da, çirkin, kötü, değersiz, zavallı ve talihsiz anlamına gelen sıfat. *Kakonun* karşıtı ise dış görünüş, ya da biçim, şekil bakımından, güzel olmayı, ahlaklı, erdemli ve yetkin olmayı ifade eden sıfattır.” (Cevizci, 2005: 964).

¹⁰ Buna *adiaphoron* derler. “*Adiaphoron*: farksız, ayrımsız, ahlaki olarak kayıtsız, ilgisiz veya yansız durum” (Peters, 2004: 11) anlamına gelmektedir. Bu kavramlar doğaya uygunluklarıyla erdeme katkı sağladıkları oranda seçilirler ya da seçilmezler. Bu farksız kavramı açıklanmak istendiğinde; iki tane uç vardır: Bir yerde iyi, bir yerde kötü. Arı olan şey uçları açıklamaya hizmet etmeli, aksine iyi ya da kötü üzerinden farksıza gidersiniz. Detaylı açıklama için ayrıca bkz.: Laertios, 2007: 1258-1260.

bilgeliğe, mutluluğa eriştiren yegâne şeyi bulmak gerekmektedir; o da “irade”dir. Nitekim erdem iradenin doğaya uygunluğu sonucunda ortaya çıkmaktadır (Öztürk vd., 2017: 35).

Erdemin tek temeli, akıldır. Bu nedenle Stoacı ahlak öğretisinde insan, kendi aklını rehber almış ve erdeme ulaşılmış ise bunun dışında insana etki edecek hiçbir nedenin ağırlığını üzerinde taşımayacaktır. İnsanın aklına uygun davranması onu mutluluğa götürecektir. “Çünkü erdem, şeylerin düzeniyle akli bir uyumdur.” (Dürüşken, 2014: 312). Böylece insan, aklını doğru kullanarak erdemi neden istemesi gerektiğini bilecektir. “İnsanın akli evrensel aklın bir parçasıdır; bu yüzden tüm evrenle, yani Doğa’yla uyumludur. Bu anlamda insan evrenin temsilidir; koskoca imparatorlukta küçük bir imparatorluktur.” (Veyne, 2003: 134). Bu noktada insan, aklını, eylemlerini iyiye ve kötüyü seçerken erdeme uygun olanı bulması için harekete geçirmelidir. İnsan tüm bunları ancak kendi aklından hareketle ortaya koyabilecektir. Bu nedenle önce eyleme neden olan düşünceye yönelmek gerekmektedir. Nitekim Stoa felsefesinin temelinde arzulanan şey insanın “eylemlerini akılla yönlendirmesidir.” Eylemlerini insan aklına uygun bir seçim ile gerçekleştiren insan, duygulanımlarını da aklın kontrolü altına alıp doğaya uygun uyumlu bir davranış sergilemiş olur. Stoacılığın ilkesi olan doğru seçim, iradenin doğaya uygun olan, eylem ve duygulanımlarını doğru yönde seçmesini sağlar. Stoacı öğretilerde edinilen bilgiler iyi yaşamak için gereklidir.

Stoacılık, mutlu bir yaşamda kabul görmeyen, akli bulandıran ve kaçınılması gereken en büyük etkenin tutku ve korku gibi duygulanımlar olduğu düşüncesindedir. Tutkular, aşırıya kaçan hislerdir. Bu nedenle her biri ruhu bitkin düşüren özelliklerdir. Çünkü bunlarda iyiye dair hiçbir şey bulunamaz ve bunların yaşamda amaç olarak görülecek bir etkisi yoktur (İyi ve Tepe, 2013: 60). Tutkunun bize dört tür olumsuz etkisi vardır ve bunlar; aşırı dürtü, akla (kararlarına) itaat etmeyen bir dürtü, yanlış bir yargı veya görüş ve ruhun çırpınması etkisidir. “Stoa felsefesinin temelinde yer etmiş motivasyon, katlanılmaz olanı katlanılır hale getirmektir.” (Küskü, 2019: 33). Buna

sabırla katlanma da denilebilir. Bunu gerçekleştirebilmek için insan heyecan verici ya da duygusal ağırlık verebilecek tutkuları kendinden soyutlayarak sarsılmazlıkla bezenmiş huzuru arar. Bu da *apatheia*dan başka bir şey değildir (2019: 34). Aklın tutkuları denetlemesi gerektiği görüşü ile ahlaksal eylem modelini Sokratesçi iç görüş üzerine dayandıran (İşildak, 1996: 29) Stoa öğretisinde mutlulukçu yaşamın bir bileşeni olan *apatheia*: Stoacılar için bir amaç değil, erdemli bir yaşam sürmenin avantajlı bir yan ürünüdür. Başka bir ifade ile aklın tercih ettiği bir kayıtsızlıktır (Hadot, 2011: 139-140). *Apatheia*yı gerçekleştirmek için gerekli olan ruhu tüm tutkularından arındırmaktır. Çünkü tutkular erdemin karşısındadır. Erdemin karşısındaki bu tutkular; haz, acı, arzu ve korkudur. Tutkuların bir kez olsun ruha sızması, aklın iradi gücünü kaybetmesine yeterli bir nedendir. Ancak nasıl ki beden ve akıl bir arada bir işlevselliğe sahipse tutkular da aklın işlevselliği ve kontrolü sayesinde, akıldan ayrı bulunamayacak bir duygulanımdır (Stock, 2021: 40). Stoacılığa göre tutkuya bağlı yaşam sıradan insanların işidir. Aslında Stoacılar da Olumlu duygular da vardır. Bunlar “iyi tutkular” olarak adlandırılabilir. Böylece Stoacılığın duygudan tamamen yoksun olduğu şeklindeki fikrini düzeltme girişi olabilir. Çünkü kötü tutkulardan arınma ve iradenin aracısı olan *apatheia*nın, gerçekleşmesi sonucunda, sevinç, dikkat ve makul dileklerin doğduğu söylenebilir.

Stoa öğretisinde karşı karşıya kaldığımız tüm açıklamalar ise bizi öğretinin içindeki ayırt edici başka kavramlara götürmektedir. Bunlar öngörü, yazgı (kader), Tanrısal irade (akıl) ve talihtir. Öngörü Khrysispos ve Seneca’da karşımıza çıkar. Khrysispos’a göre öngörü ve yazgıya izin veren Tanrı’nın iradesidir. Seneca, öngörü bütünü kendisi olarak görür. Bu bütünlüğün içinde insan, Tanrı’nın öğrencisi ve taklitçisidir (Yaman, 2019: 12). Seneca, *Tanrısal Öngörü*’de doğduğumuz andan itibaren her şeyin düzenlenmiş olduğunu ve yazgının bize rehberlik ettiğini söyler. Stoa felsefesinde yazgı ve Tanrı, hatta öngörü birbirlerinden ayrılamazdır ve nedensellik birbiriyle bağlıdır (Bobzien, 1998: 17). Talihin durumu diğer üç kavrama göre farklılık gösterir. Çünkü talih ne insanın ne de Tanrı’nın müdahalesi olmadan herhangi bir amaç güdülmeksizin meydana gelen olaylardır. Bu

nedenle talih yazgı değildir. Ancak talih eseri olarak yorumlanan olaylar, nedensellik yasasının dışında kalan olaylar değildir. “Yalnızca anlam verilemeyen, açıklanamayan olaylardır. Talihin beraberinde getirdiği kazanç ya da kayıplar, kişinin bireysel çabası sonucu hak ettiği, tasarlanmış şeyler değildir.” (Işıldak, 1996: 39). Bu nedenle bunu doğanın olağan bir seyri olduğunu kabullenip başa gelenlere sabırla katlanmak gerekir. Bu katlanma kişinin kendini yazgıya sunmasıyla mümkündür.

İnsanın kendini yazgıya sunması yazgıdaki zorunluluktan kaynaklanır. “Kader, doğanın her yerinde hâkim olan ve kişisel bir yanı olmayan gücün adıdır. Stoacılar için zorunluluğun ismi olan kader değişmesi mümkün olmayandır. Dolayısıyla kaderden dolayı bir şeyin olması isteğe bağlı değil baştan bellidir.” (Altıntop Akabik, 2019: 55). Doğadaki her şey kadere uygun gerçekleşir. Stoacılığın bu anlayış ile tam anlamıyla bir teoloji vurgusu yaptığı sanılır. Stoacılık bundan sıyrılabilmek için her şeyin zorunluluğa dahil olmadığını ortaya koyar. Başlangıçta her şeyin Tanrısal aklın zorunluluğuyla belirlendiğini iddia etmelerinin ardından ancak insani seçimlerin özgürce olduğunu belirleterek birbirine zıt iki görüş ortaya atarlar. Epiktetos bu açmazdaki düşünceyi çözüme kavuşturma bağlamında bize yardımcı olabilir (Öztürk vd., 2017: 37). Özgür ve mutlu olacak olan insan “istediği gibi yaşayan; zorlamalara, engellemelere ya da herhangi bir güce bağımlı olmayan; eylemleri sınırlandırılmamış olan, arzuladıklarını elde eden ve kaçındıklarından uzak kalabilen kişi”dir (Molacı, 2020: 2014; Epictetus, 1928: IV. 1.1). Bu durum, insanın bağımsızca sergilediği davranışların aksine, o davranışı sergileyen kişinin karakteri ve akılsal tavrıyla alakalıdır. Her ne kadar Stoacı öğretisi evrensel bir determinizmin savunulduğu temeli içerse de insanın ahlaki sınırlarını belirleyecek olan davranışları yalnızca insanın özgür iradesine bağlı kılar (Altıntop Akabik, 2019: 56).

Özgürlük, erdemli bir yaşamın gayesi ve bilgeliği niteleyen bir durum olması nedeniyle insanın kendisine bağlıdır. Böylece herkesin, davranışa döneceği iradi seçimlerinde kendi farklı yükümlülüklerini üstlenmeleri gerekecektir. Tüm bunlar “insanların doğal yeteneklerini bilmesi, kendilerini tanıması, iyi ve kötü yanlarını

doğru olarak tartabilmesini gerektirir.” (Molacı, 2020: 214). Yani her şey önce kendini tanıma ve keşfetme ile başlayıp sonrasında ona uygun bir karakterle devam etmelidir. Her şeyden önce Stoaya dair bu genel ilke tanımlaması insan doğasının hem özelde hem de genelde nereye gideceği konusunda bir açmaz olan doğaya uygun yaşamının ne demek olduğuna dair ön koşullar sunarken, insanın yükümlülüklerini anlama fırsatı sunmuştur. Buradan hareketle doğaya uygun yaşamın detaylarına bakmak yerinde olacaktır.

1.2. Stoacı Öğretide Doğaya Uygun Yaşam ve İnsanın Gayesi

Stoa ahlakının temel ilkelerinden biri doğaya uygunluktur. Stoacılığın hareket noktası olan doğa, insanın doğadaki yerini ve doğanın insan için tayin ettiği düzeni anlamamıza aracılık eder. “Doğanın planına güven ve doğayı takip et” cümlesi Stoacı görüşte merkezi ilkedir. Bu Seneca’nın ahlak felsefesi için de böyledir. Bu öğretiyeye göre doğanın kendine ait ilkeli ve akılsal bir intizamı vardır. Bu açıdan doğaya uygunluk, insan yaşamı için en değerli şey haline gelir. Stoacı görüşler bakımından doğa iki şekilde ele alınır; ilki tüm varlıkları içinde barındıran evrendir (Plutarch, 1976: 1035c-d). Diğeri ise insan doğası olarak kabul edilen akıldır. İnsan akıllı bir varlık olarak kendi içinde küçük bir doğadır. Bunu doğru kullandığında doğası çeşit çeşit bilgi çiçekleri ile yeşerecektir. Doğru kullanamadığında ise herhangi bir afet durumunda hemen sarsılacaktır. Akıl ve doğa açısından bakıldığında, insan doğayı örnek alıp akla uygun yaşamalıdır (Ertürk, 2007: 103). Ancak insanın tüm bunları kavrayabilmesi için ilk olarak doğanın ilksel yasasını kavraması şarttır.

Doğaya uygun yaşam, doğada bulunan ilksel yasayı kavramakla başlar. Evrendeki kusursuz düzen, uyum ve işleyişi sağlayan bir Tanrı vardır. Stoacılar, Tanrı’yı doğa ile özdeş kılarlar. İlksel yasa dediğimiz şey Tanrı’nın oluşturduğu yasadır. Stoacı görüş Tanrı da dahil her şeyi maddi olana indirgemekte veya maddeyi tanrılaştırmaktadır. Stoacılıkta doğaya hâkim olan bir Tanrısal akıl vardır. Bu akıl, mutlak, değişmez ve sonsuz olan akıldır. Evrendeki tüm varlıklar, bu Tanrısal akla bir zorunlulukla bağlı, değişime tabi ve sonludurlar (Hançerlioğlu, 1979: 168). Bu nedenle

bilinmesi gereken ilk şey Tanrı'nın bilgisidir. Tanrı'nın bilgisine ulaşmak için doğanın amacına ve türe özgü yaşam biçimine bakmamız gereklidir. Çünkü Stoacılar doğaya uygun yaşamı türe özgü yaşam biçimi olarak da ele alırlar. İnsan türünü diğer varlıklardan ayıran niteliği akıllı bir varlık olması ve Tanrısal aklı ruhunda barındırmasıdır. Epiktetos'a göre, "hayvanlarla vücut ortaklığımız Tanrılarla da akıl ve zekâ ortaklığımız vardır." (Epictetus, 2014: 10). Bu nedenle insan bu kavrayış için ilk önce kendisine dönmelidir. Kendine dönme daha çok ahlak felsefesi anlayışında ele alınan bir konudur. Stoacı öğretisi doğa ve ahlak arasında bir ayrım yapmaz. Çünkü doğaya uygunluk insan yaşamında bir yasa olarak Stoacı ahlak felsefesinin ön koşuludur (Peters, 2004: 56). Nitekim bilgece yaşam için gerekli olan doğadan hareketle "kendini bilmek" ve "kendi yaşamını anlamlandırmaktır" (Kaynak İltar ve Karabulut, 2020: 273). Bu minvalde bilmek, kendinin farkında olan, kendine yeten ve bu tutarlılıkta yaşamını idame ettiren kişilere mahsustur.

İnsan tüm bunları doğal eğilimleri sayesinde gerçekleştirir. Bunlar, bugün bizim dürtü ya da güdü olarak adlandırdığımız şeyler olarak başlayan ve daha sonra çocukluk evresinde ve sonrasında akıl çağına başlamasıyla büyük ölçüde artırılabilen eğilimlerdir (Hadot, 1998). Stoacı etiğin başlangıç noktası birincil insan dürtüsüdür. Bu dürtü Doğa tarafından aşılanır. İnsanda doğal dürtü olarak bulunan duygusal dürtüler vardır. Doğada bulunan ilksel şeyler, henüz aklın gelişmediği hayvansal aşamada sağlık, güç, bedensel açıdan iyi durumda bulunmak, güvenlik, güzellik, çeviklik gibi maddi niteliklerdir. Bunlar insanın fiziki yaşamını zenginleştirirler ve yaşamsal bütünlüğe katkı sağlarlar (Stock, 2021: 41). Birincil dürtünün doğuştan gelen ve kişinin kendi yapısının farkına varmasına temel olan bir dürtü olduğuna inanan Stoacılar, bunu ancak akılla yapabileceğine inanırlar. Ahlak felsefesi açısından bu doğal dürtüler bize erdemi vermez, bu dürtüler bize yalnızca aklın doğaya hâkim olması ile doğa yasalarının bilgisini ve insana kendini koruyabilme yetisi verir. İnsan doğa yasalarını aklın hakimiyeti ile kavrayacaktır. Çünkü akıl yalnızca insanın doğasına özgü bir durumdur (Kaya, 2014: 63). Böylece insanın doğaya uygun yaşaması kendi doğasına uygun gelir. Nitekim "kendinin ve kendine ait olanın

tanınması, sevilmesi, kabulü, benimsenmesi” (Molacı, 2020: 207) insanın kendi kendisiyle uyum içinde yaşaması anlamına gelir. (Hadot, 2011: 132). Nitekim Cicero’nun (MÖ 106-43) ifade ettiği üzere insanlar ahlaki olarak ortaya koydukları tüm davranışlarını doğal eğilimlerimiz ile gerçekleştirirler (Cicero, 1931: III. 22). Erdemi elde etmek ise Tanrısal akıl ile insan aklı arasındaki ilişkinin harmonisini korumakla mümkündür. “O halde doğanın ilksel güdüye eklemlediği akıl, erdeme ulaşmada ve iyiyi gerçekleştirmede insana özgüdür. Bu bakımdan doğaya uygunluk, bir insanın doğar doğmaz sahip olduğu şey değildir, bu şey iyinin başlangıcıdır.” (Molacı, 2020: 208).¹¹ Bu konu ilerleyen bölümlerde Seneca’nın konuyu ele alış biçimi bağlamında daha detaylı irdelenecektir. Çünkü Stoanın genel öğretisinde, bu açıkça ifade edilmezken, Seneca’nın savunduğu bireysel erdem görüşü, iyinin başlama ve tamamlanma kriterlerini taşımaktadır.

Stoacılar göre insan, sadece dışarıdan gelen şeyleri kabullenen, edilgin halde bulunan bir varlık değildir. İnsan, Tanrı ya da evrenin planına aktif bir şekilde dahil olmalı ve bunun için yapabileceğinin en iyisini yapmalıdır. Bunu bir örnekle desteklemek gerekirse, Khryssippos’un “Silindir Argümanı” (Long ve Sedley, 1987: 62a), kaynağını dışarıdan alan ama öneminin içsel yapıdan kaynaklandığını vurgulayan bir argümandır. Her ne kadar nedenler farklı açılardan dışsal nedenlere bağlı olsa da bu nedenlerden ortaya çıkacak tepki kişinin kendi doğasına bağlıdır. Silindir misiniz, küp müsünüz? Nedenler bizim elimizde olmasa da bu nedenlere verilecek tepki kişinin kendine bağlıdır. Varsayalım ki başımıza herhangi bir felaket geldi ve biz bu felaket karşısında nasıl bir tavır sergileyeceğiz? Stoacı öğretinin katı determinizmindeki “kabullenmek” kavramı bu öğretinin iki parçasından biri ise diğeri, kişinin kendi hareketini belirlemesidir.¹² Bu durumda farkında olmamız gereken gerçek, bizim dışımızda bir düzen olduğunu bilmek ve tüm bunların dışında bizi

¹¹ Ayrıca bkz.: Seneca, 1925.

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. McKay ve Johnson, 1996: s. y.

ayrıcalıklı kılan akılsal bir güce sahip olduğumuzu bilmek ve ona uygun davranmaktır. Burada bakılması gereken başa gelenler değil, başa gelenlere ne şekilde tepki verileceğidir. Çünkü bu kendinizi kurban pozisyonuna getirip tembelliğinizi meşru kılmaktan başka bir şey değildir. Yani burada anlaşılması beklenen dışarıdan bizi silindir olmaya zorlayan bir yapıya uymayı tercih etmek ya da bu silindirin silindir olduğunu kabul edip o yapının içinde kendine yeni bir şekil vermek mi, seçim sizin? Bu durumda insanın aklıyla kendini ayrıcalıklı kılacağı nokta “seçimleridir.” Bu konunun ilintili diğer unsurları Seneca’nın ölüm ve kader görüşleri konularında daha detaylı ele alınacaktır.

Doğaya uygun yaşam, mutluluğa ulaşma noktasında insan için bir seçimdir. Doğaya uygun yaşayan kişi hem yaşam güvenliğini sağlamış hem de erdemin yolunu seçmiştir. Bu seçimi gerçekleştirirken insanın en çok düştüğü hata duygusal yönü ile hareket etmesidir. Dış dünya insanlara akıllarını kullanma imkânı ve fikri sunduğu gibi içgüdülerini harekete geçirici haz, korku ve arzu gibi duygulanımlarımızı kabartan özelliklere de sahiptir. Bu duyguları bastırmak da aklın olgunluğunu gerektirir. Olgunlaşmamış bir akıl, savunma pozisyonu almamış bir askere benzer her an darbe yemeye hazırdır ve güçsüzdür. “Akıl insanı o nereye gitmek istiyorsa oraya götürür; ama duygu onu kendi gitmek istediği yöne götürür. Duygu hep aşırıdır, hep mantık dışıdır.” (Dürüşken, 2019: 37).

Stoacı öğretisi, günlük yaşam deneyimlerimizde insana dair, doğa ve insan bütünselliğini gözetken bir düşünceyi benimsemiştir. Burada doğa adına yapılan ifadeler yine doğadaki insanın eylemleri çerçevesinde aranmıştır. Kendi öğretileri çerçevesinde geliştirdikleri bu sistem insanı tamamen doğanın içine kattıklarını ve uygulamalı, yani pratik bir felsefe yaptıklarını göstermektedir (Akarsu, 1982: 103). İnsan, doğa karşısında doğanın bir parçası olduğunu anlamalı ve bundan dolayı yaşamdan kaçmaması gerektiğini bilmelidir. Özetle, Stoacı öğretinin etik anlayışında insanın, aklını doğa ile uyumlu bir şekilde kullanması sonucu; erdeme, ahlaklı olmaya ve bunun sonucunda mutluluğa ulaşacağını anlayabiliriz (Laertios, 2007: 332).

Özetle, Stoa ahlakının temel ilkelerinde mutluluğa ulaşmak için önce insanın ayırt edici özelliğinin belirlenmesi ve onun etkin kılınması gerekmektedir. Bu nedenle önce doğayı takip etmek gerekmektedir. Mutluluğa ulaşmanın başlıca yolu “doğayı takip etmektir.” İnsanı gerçek mutluluğa götüren yolda yöntem olarak “doğaya uygun yaşam” ve insanın iradi bağımsızlığı kullanılmıştır. Stoadada doğa iki anlama gelmektedir. İlki tüm varlıkları içine alan evrensel doğa, diğeri doğanın içinde küçük bir doğa olan insan doğasıdır. İnsan doğası insan aklına işaret etmektedir. Stoacı görüşte evrensel doğa Tanrısal akla tabidir. İnsan da doğanın parçası olması nedeniyle kendinde bu Tanrısal akıldan bir parça taşır. Bu nedenle doğaya uygun yaşam, iradi yargıya varabilen sosyal bir hayvanın insan doğasıdır. Doğa, akli içinde barındırır. İnsanın yaşamında isteyeceği en yüksek iyi ise erdemdir. Erdem Değerlerin en yetkini ve tam olanıdır. İnsan kendi erdemini kendinde taşır, çünkü kendisinde iyi olan her şeyi yine kendisinde taşır. Bu nedenle gerçek iyisini kendisinde aramalıdır. Bu tek ve gerçek iyi olan erdemi ortaya çıkaracak olan davranıştır. Bu davranış seçilmeye değer davranışlardır. Davranış insana ait bir özelliktir. Bu nedenle iyi ve kötünün insanın kendi değer yargılarından kaynaklanması nedeniyle değer yargılarının insani seçime bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Nihai tahlilde insanı erdeme, mutluluğa ulaştıran yegâne şey “iradedir.” Doğaya uygun yaşamda farkına varmamız gereken gerçek; bizim dışımızda bir gerçek olduğunu bilmek ve tüm bunların dışında bizi ayrıcalıklı kılacak akılsal bir güce sahip olduğumuzu bilmek ve ona uygun davranmaktır. Her ne kadar Stoacı öğretisi evrensel bir determinizmin savunulduğu temeli içerse de insanın ahlaki sınırlarını belirleyecek olan davranışları yalnızca insanın özgür iradesine bağlı kılar. Nitekim özgürlük, erdemli bir yaşamın gayesi ve bilgeliği niteleyen bir durum olması nedeniyle insanın kendisine bağlıdır. Böylece herkesin, davranışa döneceği iradi seçimlerinde kendi farklı yükümlülüklerini üstlenmeleri gerekecektir. Yani her şey önce kendini tanıma ve keşfetme ile başlayıp sonrasında ona uygun bir karakterle devam etmelidir.

1.3. Seneca'yı Stoacı Görüşle Ortak Kılan ve Ayıran Özellikler

Stoacı öğreti, Sokrates gibi insan için en iyi yaşamın ve nasıl iyi yaşanacağını formülünü bulmaya çalışmıştır. Seneca ise bu görüşleri Romalı bir yaşayış biçimiyle pratik ve faydacı bir görüşle şekillendirmiştir. Dolayısıyla Seneca'nın felsefesini, Stoa görüşlerine benzerliği ve bu görüşlerden ayrıldığı yönleri göre değerlendirmek yerinde olacaktır. Stoacılığın fikir birliği yaptığı “[e]rdemin en ‘yüksek iyi’ olduğu, bilgelik ve erdemin özdeşliği, bilge kişinin hiçbir şeyden yoksun olmadığı, insanlar arasında en mükemmel, en mutlu kişi olduğu vb. yönünde ortaya çıkan” (Arslan, 2019: s. 210) görüşler konusunda Seneca da hemfikirdir. Seneca, Stoacı öğretiyi felsefesine temel oluşturup diğer felsefelerden gelen fikirleri bütünleştirir (Donini, 1979: 179-199). Seneca da tıpkı Stoacı diğer düşünürler gibi insanın mutluluğa ulaşmasının doğaya uygun hareket etmekle mümkün olduğu görüşünü destekler. “Yine aynı şekilde Stoacılar da olduğu gibi doğaya uygunluğun akla uygun doğru seçimlerle gerçekleşeceği görüşüne inanır.” (Özcangiller, 2009: 122).

Stoa felsefesinde Tanrısal akıldan pay alan insan evrendeki sonsuz neden-sonuç ilişkisini anlamaya çalışır. Bu anlama sayesinde insan, zihnini bulandıran ve zamanı kalitesizleştiren ölüm korkusu, dünyevi hazlar ve başkalarına uyum sağlama gibi aklını köleleştiren şeylerin farkına varacaktır. İşte akıl bu anlama çabasıyla tüm bunlardan kurtulmaya çalışır. “Bu hedef aynı zamanda ebedi yaşama hazırlık ve ruhsal alıştırma anlamı taşır” (Çağlar, 2019: 63). Bu Stoacı hedefte ele alınan kader, Tanrı, kehanet, ölüm kavramlarını Seneca'nın *Naturales Quaestiones* (Doğa Araştırmaları) adlı eserinde görmekteyiz.

Seneca her ne kadar felsefesini Stoacı öğretilerden esinlenerek kurmuş ve geliştirmiş olsa da bu öğretilerden ayrıldığı noktalar da bulunmaktadır. Aristoteles'teki “görelî” mutluluk ve iyi anlayışından farklı olarak Stoacılar, mutluluk ve iyi kavramlarını “evrensel” kabul eder. Bunun nedeni evrensel bir insan doğası anlayışıdır. Genel Stoacı görüşte doğaya uygun yaşam anlayışı insanı evrensel bir insan aklı anlayışı ile sınırlar. Bunu daha özele indirgemek gerekmektedir. Seneca ise

buna karşılık bireyin çabasıyla gerçekleşen bir erdem anlayışını savunmuş, ancak Stoacı görüşten tamamen ayrılmamak adına bunun göreceli bir durum olduğunu dile getirmemiştir. Stoacı görüşteki gibi erdem her insan için ortak bir değerdir, ancak her insan aynı zaman, mekân, istek ve davranışla erdeme ulaşamamaktadır. Bu nedenle Seneca, erdem konusunda vurgusunu kişiye göreli yapar. Seneca, kendi iç görülerimizden hareketle tüm iyi niyet¹³lerimize rağmen, başa gelebilecek tüm şartlara katlanmak ve bunu kendi seçimlerimizle gerçekleştirmemiz gerektiğine vurgu yapar¹⁴. Erdem konusundaki bu karşıt görüşe karşılık Seneca, Stoacı düşüncenin öne sürdüğü yalnızca erdemın mutluluk getirdiğı konusunda Stoacılarla hemfikir (Hadot 1969: 106; Cooper 2004: 314-20). Seneca'ya göre erdem rastlantıyla edinilecek bir değer değildir. Çünkü “şerefli” ve “iyi” gibi erdemler doğadan değil, insanın tecrübi ilgi ve bilgisiyle öğrenilir. “Doğa bize bilimin tohumlarını verir, bilimi değil.” (Seneca, 2019a: 467). Seneca'ya göre Stoacılar “şerefli” ve “iyi” kavramlarını dildeki en genel ifadelerle benimsemekte ve bu kavramlarda kusur aramak yerine, doğada övülmeye layık kavramlar olarak görmektedirler (Seneca, 2019a: 468). Ancak iyi ve şerefli övgüye layık olma insan doğasından hareketle elde edilen erdeme özgü bir niteliktir. Bu nedenle ona göre Stoacılar erdemın tekliğinden söz ederken Seneca erdemlerin birbirine eş olduğunu ancak insan doğasındaki birbirinden farklı olan izlenimlerin erdeme dönüşme durumlarının gerek zaman gerek mekân olarak birbirinden farklı olduğunu düşünmektedir.

Stoacılar her şeyin zorunlu olarak doğa yasalarına uyduğunu ve bunun aynı zamanda doğaya boyun eğmek anlamına geldiğini savunmaları nedeniyle pek çok itiraza kapı aralamışlardır. (Copleston, 2007: 22). Doğaya boyun eğiş aslında tam bir teslimiyet değildir. İnsan içinde taşıdığı tanrısal aklın parçası ve diğer türlerle olan

¹³ Niyet etiğı, “ilk kez olarak Stoacılar tarafından savunulmuştur. Stoacılar göre, hiçbir eylem kendinde ve kendi başına kötü değildir; eylemi kötü bir eylem yapan, eylemi gerçekleştiren öznenin niyeti, ahlaki durumu, eylemle ulaşmak istediğı sonuçtur.” (Cevizci, 2005: 1242).

¹⁴ Ayrıca bkz.: Tieleman, (2003).

zorunlu bağlantısı gereği doğanın ona sunduklarına bağlıdır, ancak doğaya bağımlı değildir. Çünkü doğa insana bu bağımlılıktan kendini kurtarabilmesi için özgür irade gücü vermiştir. Her şey kaderde vardır. Kader bütün nedenleri kuşatır. Ancak bu Stoacı görüşte epistemolojik bir imkandır. Bir şey olduktan sonra, geçmişte kaldıktan sonra kadere göre oldu denmektedir. Bir şey olmadan kadere göre oldu ya da olacak denmez. Evrensel doğa yasasında insanın başına her olayın gelmesi olasıdır. Bireysel insan doğası da der ki “bu niye benim başıma geldi, madem geldi ne yapmalıyım?” Seneca der ki “evrenin amacı bu.” Aslında doğa tüm bunların insanlar tarafından anlaşılıp kavranması için bunları insanların başına getirmektedir. Bu nedenle doğaya boyun eğmek insan için acizlik değil, insana akıl gücünü kullanma yetisi vermektedir. Hatta Seneca *Tanrısal Öngörü*’de “insanın erdemine katkı sağlaması için doğa bunu özellikle vermiştir” der. Erdem sahibi insan bununla mücadele etmeyi bilendir, hatta bunu hayatının normal seyri olarak kabul edendir. Seneca, *Bilgenin Sarsılmazlığı ve İnziva Üzerine* adlı eserinde, Stoacılığın diğer felsefe ekollerinden farklı olarak kişisel ve toplumsal sorunları çözmede daha katı kurallar benimsediğini anlatır. Seneca, Stoacı bu tarzın doğaya uygun yaşamak anlayışının doğaya boyun eğmeyi ifade ettiğini dile getirir. Bu nedenle evrensel olan doğada olup bitene seyirci kalmak manasızdır.

Stoacılıkta şan, şöhret para gibi zenginlik peşinde olmak ahlaka engel olarak görülürken, Seneca için “yaşamda övgüye layık her ne varsa o, gerçek mutluluk, başarı ve asıl arzulaması gereken şey olarak görülmelidir.” (Gür Kalaycıoğlu ve Üstünel Keyinci, 2016: 53). İnsanın övgüye layık olması için cüzdanının değil, benliğinin zengin olması gerekmektedir (2016: 89). Seneca için böyle bir zenginliğin varlığı beraberinde maddi zenginliği de içeriyorsa bu kabul edilebilir bir durumdur. Yani o maddi zenginliğin doğru kullanıldığı takdirde insanın ahlakında bir yara açmayacağına inanır.

Seneca her ne kadar geleneksel Stoa Okulunun benimsediği etik görüşün temel noktalarından ayrılmaya da konu içeriklerini daha detaylı bir şekilde ele almıştır.

“Erken Stoa okulu kuramcıları tamamen erdemli, bilge kişi olabilmek için gerekli olan zihin durumunu ve kusursuz yaşam tarzını tanımlamak konusunda çok çaba harcamışlardır.” (Özcangiller, 2009: 16). Seneca ise Panaitios’un görüşlerinden hareketle erdemleri kendi içinde ayırır; erdemli olmayan ve erdemli olma yolunda çaba gösteren ve erdeme ulaşmış oldukları halde bu erdemi korumak için çaba gösterenler şeklinde ele almıştır. Seneca, felsefesinde kişinin yaşamında uygulayacağı pratik bir ahlak anlayışı sunmuştur (Cooper ve Procope, 2006: xxvii).

Seneca, öğretisi olarak her ne kadar Stoacılığı benimsemiş olsa bile o “var olan” ayrımını ele alırken Platoncu tavırlar sergileyerek etikte bazı noktalarda farklılaşmaktadır. Platon’un idealizmi bağlamında 58. ve 65. Mektup’ta¹⁵ orada çok açık bir şekilde “idealar ahlakımızı düzeltmeye yardım ederler” der. Stoacılar ise Platoncu ideacılığın işe yarar hiçbir özelliğinin olmadığını düşünmektedir. Seneca, Platon felsefesinin bu idealizm yönünü ahlaki gerekler olarak gördüğü ve ideaları bu şekilde devraldığı için belki de böyle bir ahlak görüşü ortaya koymaktadır. Seneca’nın Stoacılarla olan farkını en iyi şekilde bu düşünce ortaya koymaktadır.¹⁶

Seneca felsefesi açısından değerlendirecek olursak Seneca, kendinden önceki Stoacı görüşlere göre dört erdem yöntemi, karakteri ve farksız şeyler üzerinden bireyselliği daha da detaylandırmaktadır. Bu da bireysel insan doğası anlayışının kavranması ve bireysel insan aklının izleyeceği yol açısından daha anlaşılır bir yöntem olmaktadır. Aynı zamanda Seneca *Ahlak Mektupları*’nda ahlaki bir tavır olarak erdem, erdemsizlik ve farksız şeylerin öyle başına buyruk uygulanamayacağından, bu nedenle erdemli bir bireyin yine uyması gereken kuralların olduğundan söz eder. O, bunlardan herhangi birinin eksikliği dahilinde insanın erdemli olmaktan uzaklaşacağını ele alır. Dolayısıyla Seneca’nın bireyin aklı konusunu kurallı bir biçimde ele alması ve buna ek olarak eserlerinin çoğunun günümüze ulaşmış olması pek çok çağdaş çalışmaya ışık

¹⁵ (Seneca, 2019a: 182-184,214-220).

¹⁶ Seneca ve Platon ile ilgili görüşlere dair ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz.: Molacı, 2019.

tutmasını mümkün kılmıştır. Bunun yanı sıra Stoa okulunun derin izlerini taşıması nedeniyle Seneca Stoacılığın da iyi bir temsilini ortaya koymaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

SENECA’NIN HAYATI, ESERLERİ VE FELSEFEYE BAKIŞ AÇISI

2.1. Seneca’nın Hayatı

Bu bölümde, Seneca’nın mirasını anlayabilmek için Seneca’nın hayatı ve eserleri hakkında genel bir fikir edinmeye çalışacağız. Buradaki birincil amacımız, sorunlara çözüm getirmekten daha çok sorunları ortaya çıkarma şeklindedir.

Seneca, MÖ 4’te İspanya’nın Cordoba şehrinde atlı sınıfına mensup bir ailede doğmuştur. Ailenin üç oğlundan ortancasıdır. Tam adı Lucius Annaeus olan Seneca, babası ile aynı adı taşımaktadır. Bu nedenle ona genç/filozof Seneca da denmektedir. Babası yaşlı Marcus Annaeus Seneca, döneminin ünlü bir hatibi, yazar ve retorik öğretmenidir (Küskü, 2020: 5). Annesi Helvia ise kültür sahibi, erdemli bir kadındır. Iunius Gallio tarafından evlat edinilen ve sonraki adı Gallio olan Novatus adında bir ağabeyi ve Mela adında bir kız kardeşi vardır (Seneca, 2021a: v). Seneca, yaşamı boyunca nefes darlığı, astım, nevralji ve sık sık bayılma rahatsızlıkları çekmesi nedeniyle en çok ilgi gösterilen çocuk olmuştur. Seneca’nın bu hastalığı sağlığını olumsuz etkilemiştir. Hatta bu hastalığından dolayı intiharı bile göze almıştır.

Seneca’yı felsefe eğitimine ilk teşvik eden, (her ne kadar babası engel olmaya çalışsa da) annesi Helvia olmuştur (Seneca, 2019a: 10). Seneca, Pythagorasçı Sotion’dan ve Stoacı Attalus’tan eğitim alarak felsefeye yönelmiş ve böylece baba mesleğinden uzaklaşmıştır (Seneca, 1947: 2). Ancak bu, yaşadığı coğrafya için pek de ılımlı bir durum değildir. O dönemin yöneticisi olan İmparator Tiberius, Yunan felsefe akımlarını savunan felsefecileri Roma’dan uzaklaştırmaktan kaçınmamıştır (Seneca, 2018a: 9). Sotion’dan aldığı eğitimle “onun gibi etyemez olmuş ve ruhun ölümsüzlüğüne inanmıştır. Daha sonra Attalus’a bağlanıp güzel kokulardan, şaraptan, istiridye ve mantar yemekten ve yumuşak bir yatakta uyumaktan vazgeçmiştir.” (Seneca, 2019e: 9-10). Hastalığının iyice kötüye gitmesi nedeniyle ve babasının

ısrarıyla bu alışkanlığı bir süre sonra terk etmiştir. Babası Seneca'yı hem geçirdiği rahatsızlık hem de felsefeden olabildiğince uzaklaştırabilmek için on beş yıl Mısır valiliği yapmış C. Galerius'un eşi olan teyzesi ile Pompei'ye, ardından Mısır'a göndermiştir. Böylece Seneca küçük yaşta retorik eğitimi alması gerekçesiyle bir nevi sürgüne gönderilmiştir. Eniştesi sayesinde gittiği Mısır ve Pompei'de devlet yönetimine dair eğitimler almıştır. Bu arada evlenmiştir. 31 yılına kadar Mısır'da kalan Seneca, 28 yaşında Roma'ya yeniden dönmüştür. Artık kendi kararlarını alabilecek olgunluğa ulaşan Seneca, ilk olarak siyasetle ilgilenmeye başlayıp 31-32 yıllarında mahkemelerde avukatlığa başlamıştır. Bu süreç içinde quaestorluk (Roma'da bürokratik sınıfa seçilmiş devlet memurluğu) makamına yükselen Seneca, imparatorluğun mali işleriyle de ilgilenmiştir (Seneca, 2018a: 10).

İmparator Gaius (Caligula) ölünce onun yerine geçen Claudius'un imparatorluğunun ilk yılında Seneca'nın adı saray hayatına karışmıştır (M.S. 41). Bu sıralarda sarayda dedikodular dolaşmaktadır. Claudius'un imparatorluğunda büyük bir üne kavuşan Seneca, bu kadar başarı yüzünden imparatorun gözüne batmaya başlamış ve bu başarısı neredeyse ölümüne neden olacakken arkadaşları sayesinde ölümden son anda kurtulmuştur (Seneca, 2021a: vi). O dönemde kendinden yaşça küçük ve zengin bir kadın olan Pompeia Paulina ile ikinci evliliğini yapmış ve Seneca'nın ilk evliliğinden olan oğlu Marcus 41 yılında ölmüştür (Fantham, 2007: 96-7).

O sırada Claudius, Caligula'nın kız kardeşi Iulia Livilla'yı sürgünden çağırıp servetini geri vermiştir. Ancak onun bu hareketinden memnun olmayan biri vardır. Livilla'dan hiç hoşlanmayan, Claudius'un kışkanç eşi Messalina. Messalina, Iulia Livilla'nın sürgüne gönderilip öldürülmesini emretmiştir. Livilla'nın sevgilileri arasında gösterilen ve zina yaptığı ileri sürülen Seneca'yı da İmparator Caligula'nın ölümünden sonra, 41 yılında İtalya'nın batısındaki Korsika adasına sürgüne yollamıştır (Özkan, 2008: 5). Seneca bu adada sekiz yıl kadar kalmıştır. Kaldığı bu süre boyunca kendisi için dönüm noktası olacak çalışmalar gerçekleştirir. Burada felsefi temellerini sağlamlaştırır, bilimsel çalışmalarını ve tragediyalarını kaleme alır.

Aynı zamanda içinde bulunduğu Roma döneminin, iktidarını, zenginliği ve itibarını sorgulamıştır (Küskü, 2020: 6).

Seneca 49 yılında sürgünden geri çağırılmıştır. Bunu sağlayan da Messalina öldükten sonra Caligula'nın ilk kardeşi olan Agrippina'dan başkası değildir. Agrippina'nın gayesi oğlu Lucius'u (sonradan Nero adını alır) tahtın varisi yapabilmek ve evlilik kurallarına aykırı olsa bile amcası Claudius'la evlenmektir. Amacına ulaşan ve kendini halka sevdirmeye çalışan Agrippina “henüz 11 yaşında olan müstakbel imparator Neron'un eğitimi için tekrar Roma'ya davet edilen Seneca'ya, Praetor (yüksek kamu görevlisi) ünvanı” (Seneca, 1947: 4) vermiştir.

Felsefeyi sevmeyen Agrippina'nın çeşitli sınırlamalarına karşın Seneca, Nero'ya felsefe eğitimi vermeye başlamıştır. Nero'nun ilk beş yılki devlet işleri, kendisi henüz çocuk olması nedeniyle annesi Agrippina, Seneca ve Sextus Afranius Burrus tarafından yönetilmiştir. 54 yılında İmparator Claudius ölünce, Nero 16 yaşında imparator olmuştur. Böylece Seneca, muhafız kıtası komutanı Burrus ile beraber yönetimde söz hakkına sahip olmuş ve Roma'da geniş bir etraf edinmiştir (Seneca, 2018a: 10). Saray hayatına yeniden dönerek 13 yıl sarayda yaşamını sürdüren Seneca, büyük bir servet sahibi de olmuştur. Nero'nun gözünü boyayan imparatorluk nedeniyle her ne kadar saray hayatına ara vermek istese de “Seneca gerek iktidar hırsı gerekse Burrus'u yalnız bırakmamak için tüm entrika ve cinayetlere rağmen saraydan ayrılmaz.” (Ongun, 1976: 226). Nero'nun 62 yılında Burrus'u öldürtmesiyle, Seneca Nero'yu *Hoşgörü Üzerine* adlı eserinde tanrılaştırmakla hata ettiğini anlatır. “Burrus'un ölümünden sonra, nedimi Tigellinus'un yükselişinden korkan Nero'nun durumu daha da kötüleşir ve bunu gören Seneca, tüm servetini iade ederek saraydan çekilmek istediğini söyler.” (Harvey, 1962: 389). Nero'nun düşüncesizce ve ahlaksız tavırları yönetim biçiminin tiranlığa dönüşmesine neden olmuştur. Gözünü hırs bürüten Nero sonunda annesi Agrippina'yı da öldürür (Özkan, 2008: 6).

Nero'nun annesini öldürmesi, Seneca'yı saraydaki tek yetkili kişi haline getirmiştir. Seneca, yaşam biçiminin fikirleriyle uyum sağlamaması ve felsefi yaşam

biçiminden iyice uzaklaştığı gerekçesi ile çevresi tarafından ağır eleştirilere maruz kalmıştır. Ayrıca Nero'nun cinayetlerine engel olmayıp, Agrippina'nın öldürülmesine göz yumması ve Senato'ya bu olayı savunan bir söylev yazması pek çok kimse tarafından ayıplanmasına neden olmuştur. Ancak Stoa ahlakı Seneca'da baskın gelmeye başlamıştır. Seneca görevinden istifa etmek için ne kadar uğraşsa da Nero bunu reddetmiştir.

Seneca, Devlet işlerinden kurtuluncaya kadar sürekli bir yaşam mücadelesi içinde olmuştur ve Stoa ahlakını tam anlamıyla hayatına dahil edememiştir. Saray hayatında kazanmış olduğu servetin bir miktarını İmparator'a devredip görevinden ayrılan Seneca kendini felsefeye vererek eserlerinin çoğunu 61-65 yılları arasında yazmıştır. 65 yılında Nero'ya yapılacağı öne sürülen suikast planında adının geçmesi Nero tarafından ölüm cezasına çarptırılmasına neden olmuştur (Seneca, 2018a: 11). Seneca 70. Mektup'ta damarlarını açtırarak ölmeyi seçtiğini ifade eder. “Baş ağrını dindirmek için çok kez kan aldırırsın, bedenini hafifletmek için bir damarını açtırırsın. (...) Bir neşterle açılır o büyük özgürlüğe giden yol, bir küçük çentikle ulaşılır huzura.” (Seneca, 2019a: 13). *Naturales Quaestiones*'de “herkes ölüme yazgılıdır” anlayışıyla idamı zevkle kabul eder (Aktaran: Işıldak, 1996: 65).

Vasiyet bırakma talebi askerlerce reddedilen Seneca yanındaki dostlarına son kez “[s]izlere tüm yaşamımın örneğini bırakıyorum” (Aktaran: Küskü, 2020: 8) diye seslenir. Karısıyla vedalaştıktan sonra bileklerini bıçakla açtırır. Ancak ölümünün gecikmesi nedeniyle doktorundan zehir getirmesini ister. Zehir bile son nefesini vermesine yetmez. Son olarak sıcak su banyosuna terk edilerek yaşama veda etmiştir. 65 yılında ölüm töreni yapılmadan yakılmıştır (2020: 8). Seneca'nın ölümü her ne kadar trajik bir olay gibi görünse de bu onun için onurlu bir ölümdür.

2.2. Eserleri

Stoacı filozoflardan günümüze neredeyse eksiksiz bir şekilde ulaşmış eserlere sahip tek düşünürün Seneca olduğu söylenebilir. Seneca'nın eserleri çağının aynası

gibidir. Seneca, eserleri vasıtasıyla bugün Hümanizm olarak bilinen insanlık değerine çok büyük katkılar sağlamış ve bunu Roma'ya tanıtılmıştır. O, "Roma'nın sosyal, siyasal yaşamı üzerine verdiği bilgiler yanında, aklın yolunda eski Yunan filozoflarının fikirlerinden oluşmuş, insanlığın mutluluğuna yönelik bir düzenin bildiricisi, uygulayıcısıdır." (Seneca, 2019a: 9). Ayrıca  ağların sanat anlayışlarını, düşünce ve tekniklerini dönemlerine göre değerlendirmemizi mümkün kılmıştır. Doğayı olduğu gibi kabul etmeyi ve onu sevmeyi yeğleyen Seneca, yaşamın değerinden, zamanın öneminden, kişinin kendisine katacağı erdemden ve ulaşılması gereken mutlu bir ölümden sıkça bahsetmektedir. Metafizik konulara ağrlık vermek ve döneminin Hristiyan dogmatik görüşlerini benimsemek yerine insana olan değeri ve akklı merkezde tutmuştur.

Seneca'nın yapıtları dört grupta toplanabilir. Bunlar: nutuklar, felsefi diyaloglar veya denemeler, mektuplar ve tragedyalardır. Nutuklardan neredeyse hiçbiri çağımıza ulaşamamıştır. Felsefi diyaloglar, mektuplarında karma bir vaziyette işlediği konuları ayrı ayrı içermektedir (Arslan, 2019: 209). Seneca'dan günümüze kalan eserler genellikle ahlak konulu olanlardır. Seneca'nın sekiz Yunan, bir Roma tragedyası vardır. Seneca'nın dokuz tragedyası oynanmaktan çok okunulacak eser niteliği taşımaktadır. Bunlar: "*Hercules Frens* ( ıldırın Hercules), *Medea*, *Troiades* (Troialı Kadınlar), *Pheadra*, *Agamemnon*, *Oedipus*, *Hercules Oetaeus* (Herkül Oeta'da) *Phoenissae* (Fenikeli Kadınlar) *Thyestes*dir" (Seneca, 2019e: 14). Bir de Seneca'ya ait olduğu tartışılan Roma konulu tragedyası *Octovia* vardır. Seneca'nın tragedyalarını, Yunanlı trajedi yazarlarından Aiskhylos, Sophokles ve Euripides'in eserlerinden esinlenerek yazdığı söylenebilir. Ayrıca, Seneca'nın tragedyaları İtalya ve İngiltere'deki modern dramaya da kaynaklık etmiştir ( zkan, 2008: 9).

Seneca'nın, hareketli yaşamı ve bu yaşamdan edindiği dersler sonucunda yazdığı felsefi nitelikteki eserleri Ambrosius ( . 397) 'un ifadesi ile *Dialogi* başlığı altında, ahlakla ilgili ortak on iki kadar kitapçıkta toplanmıştır:

Teselli niteliği taşıyan üç eseri; “*Ad Marciam De Consolatione* (Marcia’ya Teselli), *A Helviam Matrem De Consolatione* (Annem Helvia’ya Teselli) *Ad Polybium De Consolatione* (Polybius’a Teselli)dir” (Avar, 2019: 36). Yine aynı başlık altında, mektup türünde birer sesleniş olan ahlaki öğretilerinin bulunduğu eserler (Seneca, 2019e, s. 14): *De Providentia* (Tanrısal Öngörü), *De Constantia Sapientis* (Bilginin Sarsılmazlığı), *De Ira* (Öfke), *De Vita Beata* (Mutlu Yaşam), *De Otio* (Boş Zaman/Kamu İşlerinden Uzakta) (Özkan, 2008: 9), *De Tranquillitate Animi* (Ruh Dinginliği), *De Brevitate Vitae* (Yaşamın Kısıtlılığı). “*Dialogi* dışındaki eserleri; *De Clementia* (Hoşgörü/İnsaf), *De Beneficiis* (İyilikler), *Naturales Quaestiones* (Doğa Araştırmaları)”dır (Seneca, 2018a: 11).

Bunların beraberinde, Lucilius (Nero)’a vakfettiği, ahlak öğütleriyle dolu 124 mektuptan oluşan *Epistulae ad Lucilium* (Lucilius’a Mektuplar) ya da *Epistulae Morales* (Ahlak Mektupları), Stoa düşüncesindeki etik öğretiyi yansıtan bir eserdir (Seneca, 2019e: 15). Claudius’un ölümünden sonra kaleme alınan *Imperator Divi Claudius Apocolocyntosis* (Claudius’un Kabaklaşması) eserinde ise Seneca, imparatorun kendisini sürgüne göndermesinden (Seneca, 2018a: 12) dolayı ona karşı beslediği hınç ve nefreti dile getirilmiştir (Seneca, 2019b: xxi).

Seneca’nın yazmış olduğu tragedyalar Sokrates gibi, şiirsel bir dille yazılmıştır. *Phaedra*, Theseus’un eşi Phaedra’nın üvey oğlu Hippolytus’a aşkını konu almaktadır. Ancak bu aşk yasak aşktır. Phaedra bunun büyük bir günah olduğunu düşünür, ancak içindeki tutkuya da engel olamaz. Bunu süt annesine söyler ve sonrasında içinde tutamaz. Sevgisi uğruna Hippolytus’un ölümüne sebep olur ve en sonunda kendi canına kıyar. Burada duyguların yarattığı acı deneyimler okuyucuya sunulur (Seneca, 2019c: xi). *Medea*’da ise Stoa öğretisine dair izlere rastlamak mümkündür. Burada aşk figürleriyle tutku ve arzusun doğuracağı sonuçlar işlenir (Seneca, 2019b: xxi). Aynı zamanda aşırılıkların ve ihanetin dayanılmaz acı sonu okuyucu ile buluşur. Bu eserde herkesin yalnızca kendi sevgisini ve mutluluğunu düşünmesi yönünden Aristoteles’in aşırılık görüşüyle bir benzerlik vardır. Eserde aidiyet problemi yaşayan Medea iyi bir

eş ve iyi bir anne olabilme konusunda “saf kötü” olan erdemsiz bir karakteri yansıtmaktadır (Fildiş, 2015: 5). *Troialı Kadınlar* ise ölüm, siyasi değişim ve Yunanlılara karşı olan öfkenin retorik tarzını yansıtan bir oyundur. Burada kendi konumuzla bağdaştıracağımız, ölümden bahsettiği bir konu vardır. Troialı kadınlar bunu koro şeklinde söylemektedirler. Seneca, burada ölümün aslında hiçliğe gidiş olduğu düşüncesini destekler. Ahlakın da ölümle birlikte silindiğini vurgular (Seneca, 2018b: 26-36). Seneca’nın tragedyalarını kaleme alış tarzından sanat ve ahlak arasındaki ilişkiye önem verdiği anlaşılabılır.

Tesellilerine bakacak olursak; Seneca, doğa bilimleri ve felsefe konularını işlediği teselliye üç ayrı şekilde bir mektup edasında yazmıştır. *Teselli Üzerine (De Consolatio ne)* bu üç eseri simgeler; “bunlardan biri Marcia adında Romalı bir kadına, öbürü annesi Helvia’ya, üçüncüsü de İmparator Claudius’un dilekçe yazmanı azatlı Polybius’a seslenir.” (Seneca, 2021c: 11). *Ad Marciam De Consolatione* (Marcia’ya Teselli), art arda iki oğlunu kaybeden Marcia’ya yazılmıştır. Seneca, bu yazıda “Marcia’ya babasının cesaretini örnek gösterir ve onu başına gelen bu felakete metanetle katlanmaya davet eder.” (İşildak, 1996: 57). *A Helviam Matrem De Consolatione* (Annem Helvia’ya Teselli), başlıklı eserde her ne kadar Seneca annesini yatıştırma çabası içinde olsa da aslında su serpmek istediği kendi yüreğidir. Bu eseri yazdığı sırada kendisini doğaya vererek, yıldızları, ağaçları ve evrenin döngüsünü izlemiştir. Stoa felsefesinde yerleşik olan doğaya uygun yaşam fikrini bizatihi deneyimlemiştir. O, bu tesellide mutluluk için tek zorunlu koşulun erdem olduğunu ve insanı erdemli olabilmesi için sürgünün bir öneminin olmadığını, çünkü erdemin her yerde bizimle olduğunu vurgular. *Ad Polybium De Consolatione* (Polybius’a Teselli), başlıklı eserini sürgünde geçirdiği iki yıldan sonra Polybius’a, kardeşinin ölümünden dolayı duyduğu acıdan dolayı yazar. Seneca’nın Livilla ile zina yaptığı gerekçesiyle gönderildiği sürgünde yazdığı ilk iki tesellisi, başlangıçta annesine duyduğu özlem ve ölen kardeşinin acısına teselli için yazılmış gibi görünür (Seneca, 2019e: 11). Aslında tesellilerin amacı üçüncü tesellisinde belli olur. O, Polybius’a ve imparatora yazdığı

övgüler içeren teselli ile, sürgünden geri çağrılmayı ve kendisine devlette zemin hazırlamayı hedeflemiştir (Duff, 1960: 169). Ancak hesapları pek de işe yaramamıştır.

Seneca, Mısır’da kaldığı süre içinde “*De Ira*’nın üç kitabını, kayalar, balıklar ve depremlemler üzerine olan bilimsel çalışmalarını yazmıştır.” (Özcangiller, 2009: 8)¹⁷. Seneca bu eserini sürgüne gitmeden kısa süre önce Novatus’a hitaben yazmıştır. Üç kitaptan oluşan bu eserde Seneca önce öfkenin tanımını yapar. Ardından öfkenin çaresi ve nasıl önlenilebileceği üzerinde durur (Işıldak, 1996: 56). *Öfke Üzerine*, duygu-akıl, öfke-akıl, ikiliğinde sunulur (Özcangiller, 2009: v). Sonucu mutluluğa bağlanmaya çalışılır (Lampe, 2018: 237).

De Constantia Sapientis (Bilginin Sarsılmazlığı Üzerine) adlı eserinde yaptığı göndermeler, örneğin Caligula’nın öldürölmesinden bahsetmesi bu eserin 41 ya da 47 yılında yazıldığını gösterir. Bu eser, Serenusla Seneca arasında bir konuşma halinde geçer. Bu eserde Seneca bilgeliğin göstergesi ve sarsılmazlığının, doğadaki koşullara bireyin içsel özgürlüğünün de dahil edilmesiyle mümkün olacağını ele almaktadır (Özkan, 2009: 70). Ayrıca bu eser Stoa felsefesinin “kendi kendine yeterlilik” fikrini bilgelik üzerinden açıklayan bir eserdir (Hadas, 1968: 11). Burada kullanılan ana kavramlar bilge (*sapiens*), talih/şans (*fortuna*) ve özgürlük (*libertas*) şeklindedir. Seneca’nın bu kavramlardan hareketle bilginin dışarıdan gelecek herhangi bir duruma karşı nasıl davranması gerektiğini ele almaktadır (2008: 71).

Bilginin Sarsılmazlığı’ndan sonra yazıldığı düşünölen *De Tranquillitate Animi* (Ruh Dinginliği) ne zaman yazıldığı tam bilinmemekle birlikte Serenus’a hitaben yazılmıştır. Bu eserin seyri Serenus’un Stoa felsefesindeki kuralları uygulamaya geçirmesinde zorluk çekmesi ve Seneca’dan cevaplar araması üzerine gelişir. “Şüphe ve tereddütlerini gidermesi için kendisine başvuran Serenus’a Seneca, ruh sükunetinin nasıl kazanılacağını ve korunacağını, bu sükuneti içten ve dıştan bozabilecek şeylere

¹⁷ Orijinal alıntılama metni için ayrıca bkz.: Albrecht, 1997.

karşı takınması gereken tavırların neler olduğunu anlatır.” (İşildak, 1996: 57). Bu eseri kamu işlerini sürdürürken yazan Seneca, bu eserde bilge insanın devlet işlerinde olması gerektiğini savunurken *De Otio* (Boş zamanlar)’da bunun tam tersi görüşü savunur. Bunun nedeni olarak Seneca’nı bu iki eserini farklı konum ve şartlarda yazmış olduğu söylenebilir (Seneca, 2019d: 21).

De Brevitate Vitae (Yaşamın Kısıllığı) adlı eseri ise 49 yılında kayınbabası Paulius’a hitaben yazmıştır. Seneca bu eserinde, insanın zamanını gereksiz yere harcamasından ve insanların ölümü yanlış anlaması üzerine yaşamlarında yaptıkları hatalardan ve bunun üzerine zamanı doğru kullanmanın yöntemlerinden söz eder. Bu eserde okuyucuya aktarılmak istenen tez, yaşamın asıl olarak felsefeye bağlı olduğudur. (Özcangiller, 2009: 12). Seneca *De Vita Beata* (Mutlu Yaşam) adlı eserini ise tahmini olarak 58 ya da 59 yıllarında ağabeyi Novatus’a hitaben yazmıştır (Seneca, 2021b: xii). *De Vita Beata*’nın son bölümü kayıptır. Seneca bu eserde hakiki mutluluk için erdeme ulaşma yollarını, dış dünyanın koşulları ile insanın iç dünyasını ayırt edebilme yetisini ele alıp yanlış yargıları değiştirebilmenin yollarını irdeler (Özkan, 2008: 70). Seneca bu eserde hakiki mutluluğun ne olduğuna ve bu mutluluğa nasıl ulaşılabileceğine dair yanıtlar arar. “‘Doğaya göre yaşamak’, yani ‘erdemli olmak,’ ilk soruya, ‘felsefeyi izlemek,’ ikinci soruya cevaptır. Eserde, mutluluğu zevkte görenlere karşı erdemin mutluluk olduğu savunulur” (2009: 12). Ayrıca savunduğu Stoacı öğretinin tersi bir yaşam sürdürdüğü yönündeki eleştirilere bu eserinde cevap verir. Bu iki eser genel olarak insanların yaşama dair yanlış kanaatlerine karşılık Roma dönemi Stoacılığının yaşam anlayışını yansıtmayı hedeflemektedir (Seneca, 2021b: x-xi).

De Providentia (Tanrısal Öngörü)’da yazgıya boyun eğme ve her kötü olay karşısında insan dirayetinin ve erdemlerinin sınanması konu edilmiştir (Özkan, 2008: 70). Lucilius’a hitaben yazılmış bu eser altı bölümden oluşur. Bu eser Stoa felsefesi için de çok değerli üç kavram olan talih, kader ve Tanrısal öngörü kapsamında Tanrı ve insan arasındaki ilişkiyi irdelemektedir. Seneca burada Lucilius’un kendisine yöneltmiş olduğu soruyu ele alır; “Tanrısal öngörü olduğu halde, iyi insanların başına

birtakım felaketlerin gelmesinin nedeni nedir?” (Seneca, 2019e: 31). Seneca bu soruyu Tanrı ile insan arasına akılsal bir bağ koyarak pek çok yönden ele alır ve yine Roma döneminin örnekleriyle eserini süsler. Eserin ana teması, doğadan kaynaklanan kötülüğün asıl kötülük olmadığı, bunun bizim iyiliğimizi sınamak ve erdemimizi ortaya koymak için gerekli olduğu şeklinde tasvir edilebilir.

Seneca'nın *Dialogi* dışında olan eserlerinin içeriğine bakıldığında, *De Clementia* (Hoşgörü/İnsaf)'nın 56 yılında yazıldığı düşünülmektedir. Seneca'nın bu eseri yazma gayesi, Nero'ya bilgelik öğütleriyle işlemesi gereken mutlu ülkenin nasıl olması gerektiğini göstermek ve imparatorluğu idare etme hususunda üstü kapalı olarak kendisine zemin hazırlamaktır. Eserin ikinci kitabında hoşgörü ve acıma arasındaki farkı ortaya koyan Seneca (Seneca, 2019d: 18) üçüncü kitapta ise hoşgörüyü elde etmenin ve bunu alışkanlık haline getirmenin yöntemlerinden bahseder (Paksüt, 1971: 7.14.2). Seneca aynı zamanda eserinde, adaletin kanunlarını çiğneyenleri cezalandırmaktan ve suçlarından aklanmamaları gerektiğinden bahseder (Reid, 2021: 7).

Seneca *Naturales Quaestiones* (Doğa Araştırmaları) başlıklı eserinde Stoacı görüşlerin izleriyle ahlaki bir ders verme amacı güder. Lucilius'a hitaben yazılan bu eser yedi bölümden oluşur ve 62 yılında kaleme alınmıştır. Eser Seneca'nın döneminden günümüze kalan tek bilim kitabıdır. Burada doğa olayları temel alınarak rüzgâr, bulut, yıldırımlar, hava, depremler, su kaynakları gibi fizik biliminin temel aldığı konulardan yola çıkılmış, bu doğa olaylarının nedenleri açıklanmak istenmiştir. Seneca'nın bu eseri ele almasının asıl sebebi doğa araştırmalarıyla fizik bilimine zemin hazırlamak değil, ahlaki temelin doğaya uygun bir yaşamla mümkün olduğunu açıklamaktır. Bu nedenle gelişen olayları sırasıyla ve gerekçeleriyle değerlendirip insanların duygusal değişimleriyle karşılaştırır. Ona göre doğa olaylarının bilgisi sayesinde insan ahlaki duyusun genel geçer ölçütüne ulaşabilecektir. Buradaki en temel hedef, “insanın doğanın bilgisine ererek, ahlaki gelişimini tamamlamasıdır.” (Seneca, 2018a: 13).

Seneca saraydan ayrıldıktan sonra 62 yılında *De Beneficiis* (İyilikler)'i arkadaşı Liberalis'e hitaben yazmıştır. Bu eserin teması servet sahibi olmanın aslında kötülüğü getirmediği ve bize ait olan bu zenginliği aslında başkalarına fayda sağlamak amacı ile kullanmak gerektiği yönündedir. Bu minvalde eserde, iyilik etmek birçok yönüyle incelenir. Eserin ana düşüncesi ise bir iyiliğin vereceği sonuç değil, iyiliğin niyeti ve bu niyet ile kazanılan değerdir.

Seneca'nın *Epistulae Morales* (Ahlak Mektupları)'inde ise, dönemin kültürel ve toplumsal olarak kalıplaşmış değerlerinden kaçma, gerçek dostluğun nasıl anlaşılacağı ve bize faydası, “yaşamın kısalığı, mutlu yaşamın koşulları, sade yaşam, ölüm korkusu, ölümden sonraki yaşam, insanın gerçek değeri, bilgelik, erdem, Latin dili üstüne söyleşiler gibi konular işlenir.” (Seneca, 2019a: 17). Lucilius'a hitaben yazılan bu eser 124 mektuptan oluşmakta ve ilk yirmi dokuzu Epikuros'un felsefi görüşleri ve cümlelerine dair çokça alıntı barındırmaktadır (Özkan, 2008: 15). Seneca ilk mektuplarında insan için değişmez olan değerlerden bahseder. Bunu fakirlik, bilgelik, zenginlik, mutluluk, iyi-kötü, talih gibi kavramlar ile ahlaki çerçevede inceler. Seneca bu kavramların, insan için ne anlam ifade ettiğini sorgular. Bunların yanında “bilge vatandaş nasıl olmalıdır”ın profilini çizmeye çalışır (2019a: 17). Bilgelik, Sokrates gibi halkın birine ve kendinin farkında olan yetkin bir akla karşılık gelmektedir. Seneca 70'inci Mektupta ölüm konusuna değinerek, ölümü makul bir durum gibi gösterir. Buna örnek olarak Cato'yu verir (2019a: 18). Mektuplarını günlük konuşma tarzında yazan Seneca, ahlak konusuna dair görüşlerini ve genel olarak felsefesini günlük yaşamdan yola çıkarak ortaya koyar. Seneca tüm felsefesinde ahlak felsefesi ile ilgili problemlerle özel olarak ilgilenir ve her bir diyalogunda bir ahlak sorununa değinmektedir. Stoacılığın doğa-tanrı (panteist) görüşünü benimsemiş, bireysel ahlak ile toplumun görevlerini, ahlakın bütünü olarak görmüştür. Bu bağlamda Seneca'ya göre felsefenin mutlu bir yaşam için önemine ve ahlak anlayışındaki işlevine bakmak yerinde olacaktır.

2.3. Felsefenin Mutlu Bir Yaşam İçin Önemi

Seneca'nın felsefe hakkındaki düşüncelerini genel çerçevede incelemek ahlak felsefesinin daha iyi anlaşılması konusunda okuyucuya yardımcı olacaktır. Seneca'ya göre yaşadığı dönemdeki kişiler, özellikle senatörler felsefeye karşıdır, hatta felsefe kavramını bile çok görmektedirler. Döneminde Stoacı görüşlerin etkisi sürerken Seneca, Stoacı Attalus ve Pythagorasçı Sotion'dan etkilenecek felsefesine başlar. Seneca, Stoa felsefesinin öncüleri arasında felsefesini yüksek sesle söyleyecek kadar cesur bir düşünürdür. Hatta kendinden önceki Stoacıları da eleştiri süzgecinden geçiren, tüm zorlu şartlara rağmen söylediklerinden geri adım atmayan bir karakterdir. Sürgünle geçen tüm yaşamı boyunca başına gelen durumları hem kabullenmiş hem de ölümlerine bile kendi öğretisini yaşamak için mücadele vermiştir (Küskü, 2020: 10).

Seneca *Epistulae Morales* (Ahlak Mektupları) adlı eserinde felsefeyi (1) ahlaksal, (2) doğal ve (3) akılsal (mantık) olmak üzere üç bölümde inceler: “İlk bölümü, ruhu bir düzene koyar; ikincisi doğa olaylarını araştırır; üçüncüsü terimlerin özelliklerini, yapılarını, yanlışlar gerçek yerine geçmesin diye kanıtları belirler.” (Seneca, 2019a: 340). Seneca bu bölümlerden daha çok ahlak alanına yönelmiştir. Çünkü ahlaksal olan hali hazırda doğal olanı ve akılsal olanı içinde barındırır. Seneca ahlakı da kendi içinde üç bölümde inceler. Birinci bölüm herkesin kendine düşen görevi layıkıyla ve kendine yararlı olmak için denetlemesi ile ilgilidir. Seneca için bu her şeye gerçek değerini vermeyi gerektiren bir gerekliliktir. İkinci bölüm ruhun atılımıdır. Üçüncü bölüm ise davranış, eylem kurallarıdır. Seneca için eylemde bulunacak bir filozofun vazifesi “insanları hayatın zorluklarına karşı eğitmektir” (Özden ve Elmalı, 2017: 199). Seneca ahlak felsefesinde, verilen değer herkes için ne derecede olduğu ve aynı derecede uygulanıp uygulanmadığı konusunu asıl sorun olarak kabul eder. İkinci sorun ruhun bu atılımının aynı düzen ve metanetle devam edip etmediği yönündedir. Üçüncüsü ise bu atılımların devamını davranışla sağlamak ve bütün bu işlerde insanın kendi kendisiyle uyumlu olması sorunudur. Bu üç bölümden herhangi biri eksik kaldığı takdirde insan kargaşa içine düşecektir (2019a:

341). Seneca için bunların değerini bilmek servet değerindeki bir eşyanın değerini bilmekten daha kıymetlidir.

Seneca, her ne kadar kendisini siyasi yaşamın merkezinde bulsa da hayatını felsefeye adar. O, felsefenin, varlıkların başlangıç nedenini anlamakla başladığını düşünür. Ardından felsefe ile tüm varlıklara sinmiş Tanrısal aklı bulacağımıza inanır. Bu Tanrısal aklı doğa ve insan aklı ile bağdaştırıp, bunların oluşturduğu bütünlük ile bir ahlak felsefesi sunar (Pattabanoğlu, 2015: 140). Tüm bu gerçekliğin bir doğa yasasına bağlı olduğu anlayışına varır. Doğa yasasını anlamamanın da Tanrı'yı tanımakla mümkün olduğunu vurgular. Ancak felsefeyi kavramak için yalnızca Tanrı'yı tanımak yetmez. Öte yandan Tanrı'nın benim düşünceme yerleşmiş olduğunun farkına varmamı sağlar. Bu nedenle Seneca başa gelen her şeyi Tanrısal bir buyruk olarak görmek gerekliliğini vurgular. Yanlış kanılardan uzak durmayı vurgulayan Seneca, Tanrı da dahil her şeyi dünyevi olanda değerlendirir. Tüm bunları kavramamızı sağlayacak olan felsefedir. Çünkü Tanrı'ya ulaşma yolunda insanları tüm kötü şeylerden uzak tutan felsefedir. “Gözlerimizi açabilecek olan yalnızca felsefedir; bu ağır uykuyu bir tek o dağıtır.” (Seneca, 2019a: 179). Aynı zamanda felsefe her insana eşit bir şekilde bahsedilmiştir. Ancak herkes ödülünü felsefeden alamaz. Beden hastalığını iyileştirmek için uğraştığı kadar felsefe ile bilgeliğe giden yoldaki engelleri kaldırmak için de çaba göstermelidir insan (2019a: 180). Seneca felsefeye giden yolda asıl amacın bilgelik olduğundan bahseder. Bilgelik “[e]ski Yunanca “*phileo*” (sevmek) ve “*sophia*” (bilgelik) sözcüklerinden oluşmuştur.” (2019a: 339). Bilgelik, felsefenin sonucu ve ödülüdür (2015: 141). İnsanın böyle bir felsefeye ulaşmak için öncelikli olarak bilgelik arayışı içinde olması gerekmektedir (2019a: 332). Çünkü Seneca için felsefe, bilgeliğin eriştiği yeri gösterir. İnsanlar yaşamın her alanına parçaları dağılmış yapboz parçaları gibidir. Felsefe sayesinde bu parçaları bütünlüğe kavuşturacağız ve sonucunda kendi bilgelik sanatımızı oluşturacağız.

Seneca'nın ahlak felsefesinde felsefe ve erdem birbirinden ayrılmaz bir ikilidir. Çünkü felsefe, erdemin öğrenilmesidir (Hadas, 1968: 221). Felsefe, erdemin öğrenimi

olması nedeniyle varılmak istenen asıl şey erdemdir. Seneca felsefenin doğal bölümünü ise iki şekilde ele alır; Bedensel ve bedensel olmayan varlıklar. Bedensel olan varlıklar kendi içinde yaratıcı ve yaratılan varlıklar olarak ayrılır ve daha çok fizik kısmına hitap eder. Bedensel olmayan yani akılsal olan varlıklar felsefenin mantık kısmında yer alır. Bu da kendi içinde retorik ve diyalektik şeklinde ikiye ayrılır. “Retorik; sözcüklerle, sözcüklerin anlamlarıyla, dizinleriyle ilgilenirken, diyalektik ise söylenen konu ve bu konuyu anlatan sözlerle ilgilenir.” (Seneca, 2019a: 342). Tüm bu alt dallar felsefenin insanlara karşı görevidir. Seneca 90. mektubunda bunu şu şekilde açıklar:

Felsefenin tek görevi, tanrıların, insanların gerçeğini bulmaktır. Din, görev, adalet duyguları hiç ayrılamaz ondan; onlar, erdemlerin birleşmiş, birbirine kenetlenmiş yoldaşlardır. Felsefe, ilahi olan şeylere saygı duymamızı, insanlarla ilgili şeyleri ise sevmemizi öğretir bize: Gücün tanrıların elinde, birliğin ise insanlar arasında kurulduğunu bildirir. (2019a: 345).

Seneca felsefenin, “iyi bir yaşam yolu, bir ruh eğitimi, kişilik edinme sanatı” (Seneca, 2019a: 22) olduğu görüşüne inanır. İnsan felsefe aracılığıyla yaşam deneyiminde olgunluğa ulaşır, bunu sağlayan ise zamansal olarak kavradığımız bilgi edinimleridir. Seneca’ya göre felsefe; insanlara, tanrıların ve kendi gerçeklerini, doğaya uygun yaşama yolunda bulacaklarını gösterir. Aynı zamanda felsefe, ahlaksal yozlaşmanın getirdiği kötülüklerin insanlar arasındaki eşitliği bozmasından dolayı, bunun düzeltilmesi için başvurulacak en değerli alandır (2019a: 26). Seneca’ya göre kendini felsefeye bırakan kişinin isteklerini hayat ertelemez ve onu özgürleştirir (2019a: 23). “İşte felsefeye köle olmak, gerçek özgürlük demektir.” (2019a: 49). Çünkü felsefe insana doğrudanlığı ve apaçıklığı verir. Bunu da çok sözle değil, etkili olanlarla yapar. “Toprağa düşen minik bir tohumun uygun koşullar sağlandığında filiz vermesi gibi az söz de uygun ruhla buluştuğunda tutunur ve verimli fikirler üretir.” (Küskü, 2020: 86).

Seneca, 15. mektupta felsefe yapabilmenin bize katacağı iyilikten söz eder. O, felsefe olmadığında ruhun yani aklın hastalanacağına inanır (Seneca 2019a: 73). Felsefe yapabilmek için önce ruh sağlığının iyi olması gerektiğini düşünür. Ardından

beden sağlığı gelir. Ancak beden ruhun önüne geçmemeli, ruh bedenın altında ezilmemelidir. Seneca'ya göre hayran olunacak tek şey ruhtur. Felsefe ruh için neden gereklidir? Çünkü ruh felsefenin yolunu izlediğinde doğru seçimler yapabilecektir. “Felsefe, insan ruhunu bir biçime sokar, işler onu; yapılması, yapılmaması gereken işleri gösterir; iyi, doğru, insancıl davranış, sağduyuyu öğretir. Kadere, rastlantıya karşı başı dik katlanmamızı öğretir” (2019a: 22). Felsefe kader değil, bir doğru seçim yöntemidir. Seneca, felsefi değeri kaderin rastlantılarından daha değerli görmektedir. O, kader bizi koparılmaz bağlarla bağlamış olsa bile, Tanrı her ne kadar evreni düzenlemiş, insanları rastlantılara maruz bırakmış olsa bile, felsefenin aklımızı koruduğu yönünde büyük bir söylemde bulunur.

Seneca felsefeyi bütün sanatların üstünde görür. O, felsefe ve hayat yolu arasında bir ayrım yapar. Onun için felsefe, halka yönelik bir zanaat değildir. İnsanlar felsefeye gününü eğlenceli ve bolluk içinde geçirmek için başvuramaz. Felsefe, aklın kalıbıyla ilgilenir, onu doğru şekillendirmek için gereklidir (Seneca, 2019a: 76). Seneca için felsefe öyle soyut imgesel ifadelerle kalmamalıdır, felsefe ancak eyleme geçildiğinde gerçekliğe kavuşacaktır. Aklın sorunlu olduğu tonlarca konu vardır. İşte felsefe bunların düzeni ve doğru kullanımı için vardır. Tüm bunlar felsefeyi merkeze almakla gerçekleşecektir. Dolayısıyla Seneca felsefesinde insanın yaşamındaki her şey birbiriyle bağlantılı bütünlüklü olmak durumundadır. Bunu gerçekleştirmiş insan mutlu bir insandır. Bunu da felsefenin yol göstericiliğiyle başaracaktır. Nihai tahlilde Seneca'nın felsefeden beklentisi insan aklına kılavuzluk etmesidir (Dürüşken, 2014: 318). Nitekim Seneca için insanın iradeli bir varlık olarak düşüncelerini akla dayandırması felsefenin yardımı ile olacaktır. Bunu bilgelik başlığında daha detaylı bir şekilde ele alacağız. Seneca'ya göre insanlar felsefe sayesinde acıları ve talihsizlikleriyle yüzleşip, bilgisizlerin elde etmek için çırpındığı arzu kervanından sıyrılıp gelip geçici bir mutluluğa değil, felsefe aracılığıyla, sağlam ve kalıcı bir mutluluğa ulaşırlar. Bu nedenle mutluluğu felsefe olmadan keşfedemeyiz, çünkü felsefe doğru yaşama yolunu, erdemleri ve doğaya uygun yaşamayı bir öğreti olarak sunar. Böylece insan ancak felsefeye yönelerek mutluluğa ulaşabilir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Seneca’nın sürgünle geçen yaşamı ve siyasi görevlerinin baskıcılığı dolayısıyla benimsemiş olduğu Stoacı öğretiye kendi yaşamına tam anlamıyla entegre edemediği anlaşılmaktadır. Bunu ancak siyasi görevinden ayrılmasıyla ölümünden önce çoğu eserini son altı yılda yazmış olmasından hareketle uygulamaya çabaladığı söylenebilir. Seneca’nın eserleri çağının aynası gibidir. Doğayı olduğu gibi kabul etmeyi ve onu sevmeyi yeğleyen Seneca, yaşamın değerinden, zamanın öneminden, kişinin kendisine katacağı erdemden ve ulaşılması gereken mutlu bir ölümden sıkça bahsetmektedir. Bunun da ancak felsefe ile kavranacağını düşünmektedir. Çünkü felsefe, erdemin öğrenilmesidir. Dolayısıyla Seneca felsefesinde insanın yaşamındaki her şey birbiriyle bağlantılı bütünlüklü olmak durumundadır. Tüm bunlardan hareketle Seneca’nın ahlak felsefesinde bir başlangıç noktası olan ve bu tezin de merkezi bir problem olarak ele aldığı “doğaya uygun yaşama” ve buradan hareketle “insan doğası anlayışına” bakmak yerinde olacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SENECA'DA İNSANIN AHLAKİ BELİRLENİMİ

3.1. Kaçınılmaz Bir Gerçeklik Olan Doğa

Seneca, felsefesinde sorguladığı Stoacılığın temel ilkelerindeki erdem, mutluluk, Tanrısal öngörü, öfke, ölüm, yazgı, talih, bilgelik, doğa, inziva, korkular, ruh dinginliği gibi kavramların tümünün kaçınılmaz bir gerçeklik olan doğadan hareketle edinileceğini düşünmektedir (Küskü, 2020: 9). Özellikle fizik alanına dair konuları da içinde barındıran *Doğa Araştırmaları*'nda doğa ve etik meseleleri bir arada işleme amacı güderek okuyucuya pratik bir ahlak felsefesi sunmuştur. Seneca, ahlak anlayışının temel ilkesi olan “doğaya uygun yaşam” ile “yeteri kadarına sahip olma güzelliğini” aramıştır. Seneca'nın yeteri kadarına sahip olma görüşü ile Aristoteles'in ölçülülük anlayışı arasında bir benzerlik vardır.¹⁸ Seneca yeteri kadarına sahip olmakla hem arzuları gemleyen hem de mevkileri hor gören bir yapıyı benimsetme niyetindedir. Çünkü bunlar bilgece yaşam için değersiz şeylerdir. Böyle bir yaşam tarzı erdemi de beraberinde getirecektir. Nitekim doğaya uygun yaşamak bilge için zorunlu bir durumdur (Pattabanoğlu, 2015: 142).

Stoacı ahlak öğretisinin gayesi olan “doğanın bilgisiyle insanı daha iyi yapmak” (Çetinalp, 2019: 163) anlayışını benimseyen Seneca, *Doğa Araştırmaları*'nın üçüncü bölümünde, “niçin bilgi sahibi olmalıyız” sorusuna “kendi kötülüklerimizi ortadan kaldırmak için” (Seneca, 2018a: 13) cevabını vererek, doğa ve etiği bütünleştiren bir anlayışı benimsediğini göstermektedir. Seneca, yine aynı eserde verdiği doğa ve Tanrı örnekleri ile insanları yaşamındaki düzeni anlamaya ve onları dünyevi ihtiraslarından

¹⁸ Aristoteles'in erdem kategorilerinden biri olan ölçülülük için Ayrıca bkz.: Aristoteles, 2018: 1117b. 25-30.

kurtarıp dinginleştirmeye çalışan bir ahlak eseri sunmayı amaçlamıştır (Çevik, 2010: vi).

Seneca her şeyin yaratıldığı iki ilkedен bahseder. Bunlar, yaratıcı neden ve maddedir. Madde hareketsizdir ve herhangi bir işlevsel gösterimi yoktur. Seneca nedeni akıl olarak nitelendirir. Akıl ise maddeyi harekete geçirici yaratıcı nedendir. İş yapan şey akıl ve o işin yapıldığı şey ise maddedir. Bu ikisinin bir arada olması şarttır. Seneca, bu ikiliğin insandaki karşılığı şu şekildedir:

Evren için söylediklerimi insanın yapması gereken işlere uygula: Heykelin, sanatçının işleyeceği bir maddesi vardır, bir de maddeye biçim veren sanatçısı. Demek ki madde bronzdur heykelde, neden de heykelin yapıcısıdır. Her şeyin varoluş koşulu aynıdır: Her şey biçime giren bir madde ile yapıcı bir güçten oluşur (Seneca, 2019a: 215).

Seneca neden kavramında en genel nedeni aramaktadır ve tüm içkin nedenler bu genel nedene bağlıdır. İçkin nedenler; “Platon’un dediğine göre beş tane neden vardır: madde neden, işleyen neden, biçim neden, örnek neden ve amaç neden.” (65. Mektup). Seneca’nın yaratıcı akıl dediği en genel neden Tanrı’dan başkası değildir. Evreni var eden ve varoluşunu sürdürmesini sağlayan, evrensel bakış açısıyla tek etkin ilke ve basit neden Tanrı’dır (Seneca, 2019a: 215). Tanrı evrene içkin bütün nedenlerin nedenidir (Molacı, 2018: 822). Seneca’nın Tanrı’yı tek neden olarak görmesi, Tanrı’yı kadere, öngörüye karşılık gelen dışsal neden haline getirir (Plutarch, 1976: 1055e). Bu haliyle Tanrı evrene içkin nedenler yığını dışında kalmaktadır. Böylece doğaya içkin yeni bir nedensellik anlayışı doğar. “[V]ar olan her şeyin bir nedeninin olduğuna ilişkin inancın evrensel açıdan tek bir neden ile temellendirilebilmesi, (...) evrene içkin nedenler çokluğu, bu determinizmin alışıldık bir anlayışa indirgenememesi anlamına gelir.” (Molacı, 2018: 835). Tek bir nedene bağlı olan tekil beden diğer nedenlerden kendisini doğa içinde ayırt edebilmesi ve kendisini keşfedebilmesi için başka bir nedene ihtiyaç vardır: İçsel neden. Stoanın evrensel determinizm anlayışını insan doğası ile bağdaştırabilmek için içsel neden/doğa anlayışını geliştiren Seneca, içsel ya da doğaya bağlı nedenleri dinamik bir determinizme dönüştürmüştür. Dinamik içsel

doğa ile gelişen determinizm ise insan doğasının değişmeye açık bir bedene ve kişisel özgür zihnine işaret etmektedir (Molacı, 2018: 836).

Stoanın materyalist ve panteist evren anlayışına bireysel akı da ekleyen Seneca için doğasal akıl, Tanrısal akıldır. Nitekim Seneca'ya göre “Tanrı evrende nerede ise, ruh da insanın içinde aynı yerdedir.” (Seneca, 2019a: 220). Seneca maddenin, aklın bir alt değeri olduğunu kabul eder. Bu nedenle bedensel ve maddi olan şeyler aklın altında olmalıdır. İnsanlar hem bedensel hem de akılsal olarak Tanrısal aklın altında yaşamaktadırlar (Türkmen, 2019: 262). Seneca insan doğası ve Tanrı doğası arasında bir fark olduğunu düşünür. Ona göre insandaki en iyi parça ruh/akıldır. Tanrı ise tamamen akıldır. Yani O sadece akıldır. Bu nedenle insanların en üstün akla sahip olduklarını sanmaları bir yanılgıdan ibarettir (Seneca, 2018a: 27). Tüm insanlar akıl olarak eşittir.

Seneca'ya göre insanın doğaya uygun yaşamadaki gayesi, “kendini keşfedebilmek” ve kendini değerli varlık olarak hissedebilmesi için “kendi üzerine çıkmak” olmalıdır (Çevik, 2010: 4). Bunu da ancak doğanın zirvesine ulaşmak için arzuladığımız hazla gerçekleştirebiliriz (Seneca, 2018a: 23). Seneca tanrıbilim ve insanın insanlığının üzerine çıkması anlayışı ile, kutsalın bilgisine erişmeyi aslında bir araç olarak kullanıp insanı doğayı araştırmaya davet etmektedir (Hadot, 1969: 111-22). Seneca doğaya uygunluğun kavranabilmesi için ilk olarak işe nesnelerin doğasının bilgisine varmakla başlanması gerektiğini düşünerek en son erek olarak kabul edilen insan doğasında keşfedilen mutluluğa işaret eder. İnsan doğasında keşfedilen mutluluk görüşü asıl olarak bu tezin savunusudur. Seneca her ne kadar eserlerinde insan doğasından söz etse de mutluluğun kaynağı olarak daima doğayı göstermiş ve doğadan hareketle bir ahlak öğretisi sunmuştur. Bu husus, ilerleyen bölümlerde daha açık bir şekilde Seneca'nın görüşlerinden hareketle açıklanacaktır. Seneca'nın kabul ettiği ilk aşama olarak nesnelerin doğasına dönülecek olursa, Stoacılar gibi Seneca da nesnelerin doğası üzerinden insan doğasına dair çıkarsamada bulunmanın insan yaşamının düzenlenmesinde ideal bir örnek olacağı düşüncesindedir (Annas, 1993:

159). Nitekim tüm bunların insan zihninin derinlerinde yattığına inanmaktadır. Bu sayede insan sınırlarının keşfine başlayacaktır. İnsan sınırlarının keşfine kendini tanımakla başlayacaktır (Seneca, 2018a: 60). İnsanın sınırlarının keşfine aynaları örnek gösteren Seneca, aynaların yapılma amacının, insanın kendini tanıyabilmesi olduğunu söyler. Ayna-insan benzetmesi Seneca için aslında doğa-insan benzetmesidir. İnsanın kendini tanıyabilmesi ve kendinden bir şeyler bulabilmesi için ilk önce doğaya dönmesi gerekmektedir. Bu şekilde insan önce kendini tanıyıp sonrasında kendini güvence altına alacaktır. Örneğin görünüşü güzel bir kişi bununla böbürlenmemeye ve büyükçe konuşmamaya özen gösterir. Tevazu edip alçak gönüllü davranır. Çirkin olduğunu gören ve düşünen bir kişi ise bunu erdemliliğin güzelliği ile kapatır. İnsan kendini ne kadar net görebilirse erdemini o derece netleştirir. Seneca'ya göre aynalar sayesinde, “[g]enç olana, bu gençliğin öğrenme ve cesurca işlere atılma çağı olduğu hatırlatılmış; yaşlı olanın ise ağarmış saçıyla onur duyması ve bazen ölümü hatırlatması sağlanmıştır.” (2018a: 61). Bu nedenle nesnelerin doğası, kendimizi görebilmemiz için bir uyarandır, insanlar ise nesnelerin doğasının keşfinde kolaylaştırıcılarıdır. İnsanın kendini tanıyabilmesi için temelden başlaması gerekmektedir. Yani nesnelerin doğasını incelemelidir. İhtiyacı olanı anlayıp ruhunu bedeninin hapsinden kurtarmalıdır. Bu lanetten kurtulmanın tek yolu kötü alışkanlıklardan sıyrılıp bizi eğiten faydalı bilgilere yönelmektir (2018a: 111).

Seneca'ya göre, doğa, yapısı gereği ilk olarak insanın faydasını amaçlamaktadır. Ayrıca doğa, nesnelerin ötesinde insanın göremeyeceği çok daha yüce ve güzel olan bir gize sahiptir. İnsan kendine dair bir şeyler bulabilmek için bu gize ulaşmak zorundadır. Bu nedenle insan bu kutsal olana ulaşmalıdır (Seneca, 2018a: 22). Bu da ancak yüce ruhlara özgü bir iştir (2018a: 212). Buna sahip tek varlık da Tanrı'dan sonra insandır. Doğa insana hem maddi hem de manevi yönünü sunarak insanı tanrısalılaştırmıştır (2018a: 61). Bu nedenle doğa insan için en iyi lütuftur (2018a: 220). İnsanlar tüm bunları kendi akıllarını kullanarak ve doğadan gerektiği şekilde dersler çıkartarak gerçekleştirebilirler (Çevik, 2010: 23).

Seneca'ya göre nedenler kaderin ta kendisidir (Arnold, 1911: 200). Doğada gerçekleşen tüm düzen kaderin asla değişmeyecek olan bir zorunluluk olduğu sonucunu ortaya koyar (Çevik, 2010: 55). İnsan ister istemez bir zorunluluğa tabi olduğu için uyulması gereken ilk yasa, verilen karara uymaktır. Kaderin zorunluluk olmasının nedeni Tanrı'nın başlangıçta belirlediği kutsal seyir asla değişmeyeceğindendir. Doğadaki her şey bu zorunluluğa bağlıdır (Seneca, 2018a: 88). Bu konu Seneca'nın kader anlayışında daha detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Stoacı görüşe göre, duygulara ve dışarıdan etki edecek durumlara karşı *apatheia* göstermek kişiye ruh dinginliği ve Tanrı ile birey arasındaki güçlü ilişkinin kavranmasını sağlayacaktır. Böyle bir durum ancak fiziki doğa ile ortak hareket edilen etkileşim sonucunda açığa çıkmaktadır. Dingin, sakin ve sevinç dolu yaşam ancak doğaya en uygun yaşamla mümkündür. Bu görüşü takip eden Seneca, böyle bir yaşam için, etik yaşamın olanağı bağlamında üç fonksiyonu benimser. Bunlar; dürtü, izlenim¹⁹ ve onaydır (Molacı, 2019: 48). Stoa felsefesinde bütün duygular ve duygulara bağlı tüm eylemler bu üç fonksiyon çerçevesinde gelişir. İnsanda açığa çıkan birincil fonksiyon dürtüdür. Dürtü var olanların tamamına doğa tarafından doğuştan verilidir. Buna kendini koruma (*oikeîôsis*) dürtüsü de denmektedir. Seneca'ya göre varlıklar, akla sahip olmadan yaşamsal gereksinimlerini açığa çıkarma güdüsüne sahiptirler.

Seneca'ya göre doğaya uygunluk konusundaki dürtüye, insanlar gibi hayvanlar ve bitkiler de sahiptirler. Bu, kişinin doğasına neyin uyduğu fikrine ya da başka bir ifadeyle “bir şeyin doğasına bağlı olan etkinlik” fikrine ne kadar önem verildiğini gösterir. Hayvanlar, akılsal bir varlık olmadığı için beden yapısının ne demek olduğunu bilemez, ancak bir insan bebeği gibi kendi beden yapısını tanır (Çağlar, 2019: 59). Nasıl ki bir bebek insan, *oikeîôsis* sayesinde bu hissiyata kapılabiliyor ise

¹⁹ Seneca'nın izlenimi kabul ettiği doğru gözlem anlamına gelmektedir. Onay ise aklın doğruluğu kabulü yani doğru seçimdir.

bir bebek hayvan da bu duyguya kapılabilir. Ve bunu tüm varlıklar zorunlulukla kavrar. Geriye insanın en büyük farkı olan kendini akılsal deneyimlerle geliştirmek kalır. Başka bir deyişle Seneca'ya göre hayvanlar doğdukları andan itibaren tehlikeli olanı sezecek yüksek içgüdüye sahiplerdir; böylece kendilerini savunur ya da kaçarlar. Peki ya insan, o da böyle midir? Seneca insanların da hayvanlar gibi böyle bir güdüye sahip olduklarını vurgular. Nefes alma, yutma, uyuma, beslenme gibi özelliklere insan yavrusu da sahiptir. Burada anlatılmak istenen şudur: İnsan ilk önce kendi yaşamını sürdürme ve koruma yetisiyle kendi varlığının farkına varacaktır. Böylece bir kendilik algısı edinmiş olacaktır. Ardından, bu algıyı kendilik bilinci farkı ile ortaya koyacaktır.

Kendilik algısı, *oikeîsis*in zorunlu bir bileşeni olmaktadır. İnsan için kendilik algısı ve kendilik bilinci ne için gereklidir? Bu kendilik hissi/algısının ve kendilik bilincinin gerekli olmasının nedeni “canlıların kendi öz varlıklarını sevmesi, onu korumaya çalışması, bu varlığın sürekliliğini arzulaması ve yokluktan, yok olmaktan kaçınması, bundan nefret etmesi” (Çağlar, 2019: 62) içindir. İnsanlar bunları yaşamsal faaliyetlerinde adım adım gerçekleştirecektir. Bu adımlar da duyularla dış dünyaya dair olan şeylerin algılanma şeklidir. “Özne” kendi varlığının algısına ulaştıktan sonra her canlıyı kendine göre sınıflandırıp anlamlandırabilir. Ancak kendilik algısı (dürtü) tüm varlıklarda ortaktır (121. mektup). Seneca bunu ahlak mektuplarında şu şekilde açıklar:

Her yaştan kendine özgü bir yapısı vardır, bebeğinki başkadır, çocuğunki başka, ihtiyarınki başkadır. Herkes içinde bulunduğu yapıya uyar. Bebeğin dişleri yoktur, bu yapısına uyum sağlar; dişleri çıkar, bu yapısıyla bağdaşır. (...) Bebeklik, çocukluk, delikanlılık, ihtiyarlık yaşları birbirinden farklıdır. Bununla birlikte ben bebekken, çocukken, delikanlı iken neysem şimdi de oyum! Her yaştan yapıları ayrı olsa da kendi yapısına uyum sağlaması değişmez, aynı kalır. Doğa bana ne bir bebeği ne bir çocuğu ne bir delikanlıyı ne de bir ihtiyarı emanet eder; doğa kendimi emanet eder bana. Bu yüzden bebek, bir gençte gelişecek olan yapıyla değil, bir bebeğe yarayan kendi yapısıyla uyum sağlar. Gececeği daha büyük bir hal kalmazsa, içine doğduğu durum bile doğayla bağdaşmaz. (...) Zevki arıyorum, kimin için? Kendim için. O halde kendimle ilgileniyorum. Acıdan kaçıyorum, kimin için? Kendim için. O halde kendimle ilgileniyorum. Her şeyi kendi faydam için yapıyorsam, kendime duyduğum ilgi en önde geliyor demektir. Bu ilgi bütün hayvanlarda mevcuttur, aşılınmış değildir onlara, doğuştan getirirler. Doğa evlatlarını yaratır, başından atmaz; en güvenli vasi en yakında olduğu için de herkes kendine emanet edilmiştir (Seneca, 2019a: 477).

Seneca'nın bu tavrı insanın öz yapısını ve onu diğer varlıklardan ayıran doğa yapısını kavramaktan öte bir şey değildir. İnsanın kendi doğasını keşfedebilmesi için daha fazla şeye ihtiyacı vardır. Kendi öz bilincini tanımak yalnızca ontolojik bir kanıt ya da egzistansiyalist yaşamın tanınması için bir başlangıç noktası olmaktan başka bir şey olarak görülemez. Dolayısıyla insanın kendisi için savaştığı yaşam, öz benliğini açığa çıkaracaktır. İnsanın farkı ise yaptığı doğa izlenimi ile yeryüzündeki halinin ne kadar aciz olduğunu fark edip bunu aşmak için çabalamaktır (Çevik, 2019: 77). Bu kendilik bilincidir (izlenim sonucu ve onay).

Özetle doğada tüm varlıklar için ortak yasa olan bir gerçeklik vardır. Bu ortak yasa kendini koruma eğilimi olan *oikeîôsis*dir. Bu yasa insanın özü gereği doğaya uygun yaşaması için zorunluluktur. (Seneca, 2019a: 480). Ancak insanı diğer varlıklardan ayıracak bir sebep olmalıdır; bu da insanın bireysel olarak kendi doğasının (aklının) farkını ortaya koymaktan geçmektedir. Doğanın zaten kendi içinde bizi de içine dahil ettiği ayrıca bizim de dışımızda devam eden bir düzeni ve sürekliliği vardır (Seneca, 2019a: 479). Doğa insan için büyük bir faydadır. Çünkü insan da doğadan faydalananak yeni bir düzen kurmaktadır. Ancak kendi bireysel kimliğini doğadan faydalananak ortaya koymaz, insan kendi varlığını keşfettiği andan itibaren düzenin takibi artık tamamen kendi bireysel aklındadır.

Buraya kadar Seneca'nın insan yaşamında vazgeçilmez bir gerçeklik olan doğa anlayışını ve bu doğa anlayışını ahlak felsefesi ile nasıl bütünleştirdiği ele alındı. Bu noktada; “doğa, insan doğası açmazının ahlak felsefesine uygulanması konusunda yeterli gelmekte midir” şeklinde bir soru oldukça anlamlıdır. O halde bir sonraki bölümde bu soruyu ele almak yerinde olacaktır. Burada hatırlatmak isteriz ki tezin nihai amacı Seneca'nın doğadan ayrı düşünülemeyecek olan ahlak felsefesine dair görüşlerini yanlışlamak değil, eksik kalan “insan doğası” unsurunu vurgulamaktır.

3.2. Doğa ile İnsan Aklının İttifakı

Tam olarak insan doğası nedir? Stoa felsefesindeki doğaya uygun kavrayış ve doğaya uygun yaşamdan kasıt insanın özüne uygun davranmak olmalıdır. İnsanın özünü oluşturan asıl unsur ise akılsal ve sosyal bir varlık olmasıdır. Nitekim Stoacılık akılsal ve sosyal bir varlık olmayı insanın gerçek doğası olarak kabul eder. Bu açıdan Stoa felsefesinde insanın doğasına uygun olarak yaşaması; içgüdüsel tutkularla değil, aklın doğru seçimleriyle sürdürülen, toplum değerlerinin gözetildiği erdemli bir yaşamadır. Stoacılığın benimsediği bu ahlak öğretisi evrensel, yani tüm insanlık için geçerli olduğu iddiası da taşımaktadır. Seneca'nın da benimsediği bu görüş insanın evrensel doğaya dönüp kendi bireysel doğasını keşfetmesiyle bağlantılıdır. Seneca'nın insanları doğayı araştırmaya davet etmekteki esas amacı, insanın ahlaki olarak erdemini ortaya koyması gerekliliğini kavrayabilmektir. Tüm bunlar tahayyüle dalıp doğayı anlama gayretiyle mümkündür. Dolayısıyla ilk olarak insanın yapması gereken doğada meydana gelen neden-sonuç irtibatını bilmeye çalışmaktır.

Seneca doğanın öneminin yalnızca insanın diğer varlıklardan üstünlüğünü açıklamaktan gelmediğini söyler. Doğa ayrıca insan için neyin iyi olduğunu, neden kaçınması gerektiğini ve ne yapması gerektiğini de sunmaktadır (Seneca, 2019a: 474). Ancak Seneca'nın bu görüşü sadece “ahlaklı nasıl olunur” sorusuna cevap niteliğindedir. Ahlaklı olmayı uygulama ve insanın kendi yaşamını nasıl ahlaklı kılacağı hususu hala karanlıktır. Böyle bir görüş yalnızca hayvanca bir itaat ediş ve kendi dışında her şeye hizmet ediş sonucunu doğurmaktadır. Nitekim Seneca için insanı kederden, kötülükten, gelip geçici zevklerden, doyumsuzluktan, korkulardan ancak doğanın hakiki bilgisini kavramak kurtaracaktır (Küskü, 2020: 54). Ancak bir ahlak öğretisi dediğimizde akla ilk gelecek şey, insanın insanla olan ilişkisinden doğacak olan davranış ve eyleme biçimidir. Çünkü insan başka bir insanla olan ilişkisinde dertlenir; doyumsuzluk hırsı başka bir insana karşı üstün olma arzusundan doğar ve bunları deneyim, tecrübe ile sabitlemiştir. Böylece insanın yalnızca doğaya uygun eylemesi onu *oikeîôsis*ten öteye götürmeyecektir. Bireysel tecrübe ve başkalarıyla kurulan ilişkilerde gösterilen davranış biçimleri ve bunlarda sağlanan

tutarlılık ise görelî insan doğasını oluşturacaktır. Bireyin erdemini ortaya koymasında asıl gerekli olan nokta budur.

Seneca'nın sunmuş olduğu görelî, bireysel ahlak yasası anlayışında doğa tek başına yeterli değildir. Bunun nedeni olarak şu gerekçe sunulabilir: Doğa, kozmopolitana ya da evrensel bir ahlak normuna fayda sağlayabilir ancak daha önceki metinde belirtildiğı üzere bireysel görelî bir insan yasası kurma noktasında doğa yasası yeterli olamaz, ancak yol gösterici olabilir. Evrensel doğa yasasının bireye sağlayacağı en büyük değer; insan türünün diğer türlere göre farkını kavramak, evrende zorunlu bir düzen ve yasa olduğunu ve kaderin buna bağılı olduğunu bilmek ve kendilik algısına varmaktır. Burada eksik kalan nokta; kendilik bilincine varmak, insanın iyisini-kötüsünü kavramak ve erdemli olmada izlenecek yol ve yöntemlerdir. Tüm bu eksiklikler insan doğasında akıl ile keşfedilecektir.

Doğanın bize sağlamış olduğu bu derin düşünme gücünü yalnızca nesnelerin ve bu düzenin sağlayıcı sebebini bilmek ve ona uygun yaşamak için kullanmak, varlık olarak bizi diğer varlıklardan ayıran akılsal özelliğimizin farkına varmaktan öteye götürmeyecektir. Ahlaki temelin kavranmasını sağlayan akıldır. Varlığa geldiğimiz andan itibaren bizde bulunan ve değişmeyecek olan doğanın sunduğu öz aklı inkâr etmek mümkün değildir. Ancak insan doğasında bireysel düşünce gücümüzü geliştirmek ve ahlaklı davranışlarımızda tutarlı olmak konusunu kendi aklımıza borçlu olduğumuz bir gerçektir. Aslında Seneca bunu kendi kendine yeterlilik anlayışı ile ele almaktadır. Doğa kendi kendine yeterdir. İnsanlar da kendilerine yeten uygunluğu bulmak durumundadırlar. Seneca için doğanın gücü hep aynıdır, ancak insanların gücü aynı değildir. İnsan edindiğı yaşam deneyimi ile şekil alır ve kendini öyle yansıtır. Hatta şekil almış bir kişi olsa bile bazen kendisini doğru ifade edemeyebilir. Bu noktada insanın bireysel erdemini kendi doğasına dönerek araması gerekmektedir. Erdemli olma noktasında kendi kendine yeter davranışlar sergilemiş mi ona bakması gerekmektedir.

Seneca Tanrı'nın insana iyiyi ve kötüyü eşit derecede verdiği yönünde bir görüşe sahiptir Seneca'nın bu görüşü, insanın bu ikisini hangi amaç ve ne derecede kullanması gerektiği sorusunu doğurmaktadır. Bu da artık doğayı takipten çıkıp insanın görelî seçiminden başka bir seçeneği olmadığı düşüncesine götürmektedir. Bu konu detaylı bir şekilde iyi-kötü bahsinde ele alınacaktır. Nitekim insan için bir şeyi ahlaklı veya etik değerlerle uyumlu hale getirecek olan bireyin kendisidir. Tüm bunlar ilksel olarak doğadan, ardından başkalarıyla kurulan tecrübi ilgi ve bilgiden doğmaktadır, denilebilir. İnsanın var olmadığı doğa, kendi halindeyken etik değerden söz edilemez. Nitekim Seneca'nın deyişiyle "[a]hlak alanında kaderin söz hakkı yoktur." (Seneca, 2019a: 134). Ahlak, insanın kendi aklına özgürce eklemlediği farkla ortaya çıkar. Değer, etik, ahlak, farkında olma, hatayı görmeyle başlar ve seçimler tecrübe ile gerçekleşir. Bu durumda erdemi yalnızca fiziki doğada aramak manasızdır. Çünkü erdem, doğal olarak işleyen bir doğada değil, insanın aklına eklemlediği doğaya uyum (*harmonia*)²⁰ kavrayışı sonucunda gerçekleşir.

Seneca insanın kötü karakterini vahşi hayvanlardan aldığını ve insanın varlığının yok olup yeniden varlığa gelince kötü karakterinin silineceğinden söz eder. "Ancak bu insanların da masumiyeti yeni oluştukları dönemden sonra uzun süreli olmaz." (Seneca, 2019a: 147). İnsanlar çok geçmeden yeniden kötülüğe bulaşacaklardır. Bu durumda kötülüğü seçiş de görelidir ve doğadan değildir. Erdem ulaşılması güç bir şeydir, bir öncü ve modele gereksinim duyar, kötülük ise bir öğreticiye gereksinim duymadan öğrenilir (2019a: 147). Kötülük, insan doğası sınırlılığında bakıldığında insanın şahsi düşünce ve nefsinde biriken nifak tohumlarıdır. Nitekim doğa, insana kötülüğü öğretmez ya da iyilik konusunda yol gösterici olmaz. Bunu yapan yine insanın kendisidir. Doğa, karşılıksız sunduğu yaşamsal faaliyetler aracılığıyla insana yalnızca iyi bir örnek olabilir. Doğanın böyle bir eklemesi olmadığı için doğadan

²⁰ *Harmonia*; doğayla uyumlu olmak, kenetlenmek anlamına gelmektedir (Peters, 2004: 136). Bu kavram insan için yasaya uygunluğu içermektedir. Yani Stoacı öğretide doğa yasalarına uygunluk olan *nomosa* karşılık gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Peters, 2004: 244.

etkilenmek de doğru değildir. Bu ancak doğa ile aramızdaki uyumun kavranmasını sağlayacak bir etkindir. Ancak kötülük denen şey; insanın başkalarına karşı kurduğu planına, çıkarına ve faydasına hizmet ediyorsa, doğada bulunan bu hayvanca kötülükten daha çok insanın kendi doğasına geliştirdiği insan doğasındaki erdemsizliğe denk gelir. Bu durumda insandaki kötülük, doğadan değil, kendi bireysel doğasından kaynaklanmaktadır. Seneca'ya göre “doğal sınırın belirli bir sınırı vardır, şehvetten doğmuş boş şeyler ise sınırsızdır.” (Seneca, 2019a: 140). Sınırsız olan şeyler tehlikelidir. Şehvet uyandıran şeylerin sınırsızlığı bize kötüyü verir. Burada tutkularımızı tetikleyen ve harekete geçiren etkiyi, dizginleyici unsuru bulmalıyız. Tutkuları harekete geçiren hayvanı güdülerimizdir. Bu güdülerini dizginleyecek olan ise akli yetimizdir. Böylece insan kendi doğasından hareketle, bu güdülerini kontrol altına alıp sınırlı hale getirecektir.

Seneca Tanrı'nın bize en güzel ve en yüksek öğütleri verdiğinden söz eder. Ona göre bu öğütler her insanın içinde Tanrı'nın sunduğu akıldadır (Seneca, 2019a: 144). Bu öğütlere uymak da insanların özgürlüğüne bırakılmıştır. Madem Tanrı, düşüncelerimizi özgür bıraktı, o halde bireyin erdemini ortaya koyması Tanrı'dan değildir. Tanrı insana bir hamur verdi, o hamuru istediklerine göre yoğurup farklı malzemeler ekleyerek birbirinden farklı yeni ürünler çıkarmalarını istedi. Ancak her insanın erdeme ulaşma derecesi ve imkânı da aynı olmayacaktır. Tanrı sunacağı olumlu talihi kimine bolca sunar, kimine de tüm yaşamı boyunca vermez. Tanrı'nın doğadan bize sunacağı en adil katkı, kendimizi tanıyabilmek ve Tanrı'yı bulabilmektir. Bunun dışındakiler bireyin yalnızca kendi elinde ve adaletindedir. Hatta bunu Seneca'nın kendi de söyler: “Yasada yer almayan, evlat sevgisi, kibarlık, cömertlik, eşitlik ve onur gibi gerekli olan daha ne çok şey vardır.” (Seneca, 2020: 2.28.84). Bunlar insanların kendi yasalaştırdığı doğada vardır; ama eksik, ama tam. İnsanlar her ne kadar zorunlulukla doğa yasasına bağlı olsa da erdemini bireysel ve özgürce ortaya koymak için pekâlâ bir insan yasası (kendilik algısını inkâr etmeden) geliştirebilir, denilebilir.

Seneca yalnızca insan doğasını ve yalnızca erdemin insan doğasından elde edileceğini düşünmenin “hain, nankör, açgözlü ve saygısız ruhlar” üreteceğinden herhangi birinin kişiliği üzerinde yargıda bulunmak için daima tüm insanlığinkini düşünmek gerektiğinden söz eder (Seneca, 2020: 2.31.91). Böyle düşünmek yalnızca ön yargıyı kıracaktır. İnsan bireysel erdemine tüm insanlığın genel hatasını düşünerek ulaşabilir ancak bu yine insan doğası ile alakalı bir durumdur. Örneğin acı hissi, yani doğanın bize sunduğu acı fizyolojik ve değişken bir acıdır. Ancak insanların üzerimizde kurduğu ruhsal acı daha izlidir. Bu nedenle bizi bu hale getiren doğa yasaları değil, insanların ortaklaşa kurduğu yasalardır.

Seneca için doğaya uygun yaşamak, doğaya boyun eğmek değildir. Doğada her türlü felaket vardır, ama yaşam bir şekilde devam etmektedir. İnsan da bu doğanın bir parçasıdır. Doğaya uygun yaşamaktan daha çok, doğadan ders çıkararak insan doğasını oluşturmali ve ona uygun yaşamalıdır. “Önce doğa, sonra kaderin sana karşı kötü davranmış; oysa sen kendini halkın seviyesinden kurtarabilir, insanların erişebileceği en büyük mutluluğa erişebilirmişsin.” (Seneca, 2019a: 150). Aslında bu serzeniş yalnızca Lucilius’a değil, tüm insanlığadır. Nitekim doğa insana kötü kader sunuyorsa bu minvalde doğadan kaç ve sığın kendine. Hayatın sundukları, talihin iyi ya da kötü başımıza getirdiklerine göre yaşamak bizim elimizdedir, erdemi seçmek, kendini öldürmek kişinin kendi elindedir.

İnsan tek başına doğasını keşfedemez; etrafındaki insanlarla kurduğu ilişki ile keşfeder, onlarla yaşayarak kendi doğasının farkına varır. Kendi doğasının farkına vardığında bunun uygun olup olmadığını da tutkuya bakarak anlar. Ancak doğa kendini olduğu gibi ifade eder. Bu durumda doğanın seyri ve insan yaşamının seyri birbirinden farklı ilerler. İnsan kusursuz doğa karşısında kusurlarla doludur (Seneca, 2019a: 58). Tek kusursuz olan doğadır; bilge kusursuz olsaydı doğadan üstün olurdu. Siz hiç, doğadan üstün her şeyi kendi bilgisi doğrultusunda gerçekleştirmiş birine rast geldiniz mi? Neden hala depremlere, sellere, ölümcül hastalıklara bir son verilemedi? “Eğer bütün kusurları kökünden yok etseydi bilgelik, doğayı egemenliği altına alırdı.”

(2019a: 59). Doğadan gelen deprem ve felaketler, tüm bunlar Tanrı'nın öngörüsü olup, müdahale edip değiştirebileceğimiz şeyler değildir (Akalin, 2015: 94). Ancak Seneca için kadere boyun eğmek erdeme ulaşmanın en zor yoludur. Talihin bize sunduklarını kabullenip tamamen doğaya uygun yaşarsak kendiliğimizi oluşturamayız. Zira karakterin, kimliğin oluşabilmesi için kişinin erdemleri edinmesi ve bu erdemlerle birlikte doğaya uygun yaşaması gereklidir. Bu husus erdem konusunda daha detaylı işlenecektir.

Seneca için aklın farkındalığının dışına çıkıp duygularına kapılan kişi özgürlüğünü kaybetmiş bir köledir. Bu nedenle duygusal davranış doğaya aykırıdır. Doğal olan akla uygun davranmaktır. Yaşamdaki en yüce iyi ve en nihai amaç mutluluktur. Mutluluğa ulaşabilmenin yolu insanın iç dünyasını erdemli olmaya engel nedenlerden arındırmasıyla mümkündür. Bu potansiyel, kendi kendine yeterli olma, ahlaken kusursuz ve adil olma ile mümkündür (Dürüşken, 2019: 37). Yapılması gereken bu potansiyeli açığa çıkarmaktır. Bu ancak doğadaki düzen örnek alınarak yapılabilir. Bu açıdan bakıldığında doğayı örnek alıp ona uygun yaşamamız gerekiyorsa erdem öğrenilebilir bir şey olmaktadır. “[E]rdemin öğrenilmesi, insanın bütün zihinsel hastalıklarından, bütün engellerden kurtulup kendi kendine yeterli ve hür bir insan olmasıdır. Bir anlamda insanın salt (*anthropos*) olmasıdır.” (2019: 37). Böyle bir karaktere ulaşmış kişi yalnızca bilge insandır (Akalin, 2015: 95). Bu durumda her bilge kişi erdemlidir, diye bir şey söyleyemeyiz; o kişi sadece kendi varlığının ve varoluşunu farkına varan kişidir. Bu düşüncenin reddedilebilir olmadığı kanısındayız ki bu noktada Seneca'nın bakış açısını desteklemekteyiz. Ancak akıllarda soru işareti olarak bırakan ve erdemi işin içine katınca insanın doğa yasasıyla arasında boşluk oluşturan bazı hususlar vardır. Örneğin, yalnızca doğaya uygun yaşamak bizi maddi mutluluğa ve yine yalnızca insan doğasına uygun yaşamak bizi manevi mutluluğa, yani erdemliliğe ulaştırmaktadır. Bu husus mutluluk anlayışında ele alınacaktır. “Benim için yemenin ve içmenin tek amacı doğanın ihtiyaçlarını karşılamak olacak, karnımı doldurup boşaltmak değil.” (Seneca, 2021b: 28). Doğaya

uygun yaşamak ancak bu şekilde olabilir. Görüldüğü üzere bunu Seneca'nın kendisi de desteklemektedir.

Sonuç olarak, Seneca ve Stoacılık, doğa yasalarını tüm insanlık için evrensel nitelikte görmüşlerdir. Nitekim doğa yasası bağlamında bakıldığında her insanın kendi özünü keşfedebilmesi adına mutlak zorunlulukların olduğu aşîkardır. Ancak işin içine erdemler girdiğinde ve genelden özele bakıldığında; devlet, gelenek, kültür, örf, adet, bireysel yaşam deneyimleri ve haz dereceleri, duygusal değerler gibi konular değerler felsefesinin başlıca konu içerikleridir. Bu değerler, insan doğası tarafından sonradan oluşturulmuştur. Seneca'da bu durum, evrensel olmaktan bireysel olmaya, özgür olmaya doğru evrilmiştir. Dolayısıyla doğa yasası, yerini insan yasasına bırakmıştır. Böylece insanlar, ortaya attıkları ortak ya da bireysel normlara ayak uydurmaya başlamıştır. O halde doğaya uygun yaşam, erdemin öğrenilmesi ve insan için erdemin neyi ifade ettiğinin kavranması için bir zorunluluk; insan doğasına uygun yaşam ise bireyin görelî yaşamında erdemli olabilmesinin koşuludur, denilebilir.

Özetlemek gerekirse, Stoacıların doğaya uygun yaşam anlayışındaki insan doğasında ortaya çıkan bireysel ahlak anlayışını temele oturtan Seneca, her ne kadar özgün bir ahlak öğretisi sunmak istese de Stoacı görüşten tamamen uzaklaşma çekincesi nedeniyle, erdemin de doğa yasalarından kaynaklandığı görüşünü benimsemiştir. Bunu da içimizde bulunan Tanrısal akla bağlamıştır. Ancak Seneca erdeme ve mutluluğa dair görüşlerini ortaya koydukça hep insan doğasına ait niteliklerden yola çıkarak örneklendirmeler yapmıştır. Dolayısıyla, aralıksız devam eden yaşam sürecinde, bireysel aklın ve erdemin merkezi insan doğası olmuştur.

3.3. İnsan Doğasında İyi ve Kötünün Yeri

Seneca *Ahlak Mektupları*'nda asıl iyi nedir, iyi ve kötü kaynağını nereden alır, iyilik nasıl yapılmalıdır, insanların başına neden kötülük gelir ve insanlar nasıl kötü olur şeklindeki birçok soruya cevap aramıştır. Seneca'da erdeme ulaşma bağlamında; iyi değerinin, iyiliğın verdiği sonuçta değil, iyiliği gerçekleştiren kişinin isteyerek

gösterdiği niyette aranması gerektiği görüşü hakimdir. İnsan bu niyet sayesinde iyi değerini kazanacaktır (Özcangiller, 2009: 14). Böylece insanın ahlaki olarak kendini nasıl ortaya koyduğu açığa çıkacaktır.

Seneca Stoacı görüşte iynin üçe ayrıldığından söz eder. Birinci tür iyi; sevinç, barış ve yurt selametidir. İkinci tür iyi, genel olarak kötülük ve felaketlere direnme sonucu açığa çıkar; yapılan eziyetlere karşı gösterilen dirayet, ölümcül bir hastalıkla mücadele gibi. “Birinci tür iyi’ler bizim doğrudan dilediğimiz iyi’lerdir; ikinciler ise zorunlu olduğu zaman dilediklerimizdir.” (Seneca, 2019a: 221). Üçüncü tür iyi ise; gösterişsiz yaşam, açık ve doğru ifadelerle aklı kullanma kabiliyetine ve dingin bir ifadeye sahip olmaktır. Seneca’ya göre ana iyi, insanın yaşamı boyunca tüm bu iyileri kendinde toplamasıdır. Bu ana iynin ne olduğunu o şöyle açıklar:

[İ]yi kötü kadere boyun eğmeyen, başına gelen her şeyin, her olayın üstünde kalabilen; zariflik ve güç bakımlarından çok güzel, pek donanmış, sağlıklı, ılımlı, bocalamak nedir bilmez, gözü pek, hiçbir güç karşısında kırılmayan, geçici olayların karşısında ne şahlanan ne de yerlere serilen ruhtur (Seneca, 2019a: 221).

Seneca’nın asıl iyi dediği bu ruh, erdemin ta kendisidir. Seneca’ya göre her ne kadar bu iyiler farklı amaçlar doğrultusunda gerçekleşseler de birbirine eşittirler. Seneca iyiliklerin seçilebilir olduğu konusuna değinir. İyilerden kimilerinin seçilip kimilerinden kaçınılması bu iyileri nasıl birbirine eş kılmaktadır? Ona göre bir şeyin daha iyisi oluşana dek iki şey eşit değerdedir. İyi, daima iyilik olarak seçildiği taktirde iyilik olarak kalacaktır. Bu nedenle birbirlerine eşittirler.

Seneca iyi ve gerçek arasında ayrılmaz bir bağ olduğuna inanır. Seneca’ya göre gerçek olmadan iyi diye bir şey olamaz. Bazen gerçek gibi görünen ama bizi kötüye sürükleyici nedenler de vardır, ancak onlar asla iyi değildir. Bu durumda asıl iyi nedir? Gerçek iyi²¹ şerefli olan ve her yönüyle istenendir (Seneca, 2019a: 460); “gerçek iyi ölmez; kesindir, sonsuzdur.” (2019a: 413). Seneca’nın gerçek iyi dediği şey bilgelik

²¹ Bazı kaynaklarda asıl iyi, en yüksek/yüce iyi olarak geçmektedir.

ve erdemdir. “[Ö]lümlülere nasip tek ölümsüzlük budur.” (2019a: 413). İnsan gerçek (katıksız, asli) iyiye nasıl ulaşır? Seneca böyle bir iyunin felsefede aranması gerektiğini vurgular. Çünkü Seneca, felsefenin insanı Tanrı’yla eş kılmayı vadettiğı şeklinde büyük bir söylemde bulunur (2019a: 164). Bu nedenle felsefe Tanrı’yla eşdeğer olabilmek amacıyla kullanılmalıdır.

Seneca için asli iyide mutlu yaşamın temel koşulu ve nedeni “insanın kendine güvenmesidir.” “Buna da insan ancak çabayı hor görmekle; çabaya işi ne iyi ne de kötü bir şey saymakla erişebilir.” (Seneca, 2019a: 124). Sokrates’in erdemindeki “kendini bil” anlayışına karşılık, burada “kendine güven” anlayışı hakimdir. Seneca, erdemli olmayı ve mutlu yaşamı keşfedebilmek için, insanın kendine güvenmekten başka çaresinin olmadığını söyler. “Hatta bu senin özgürlüğünün zorunluluğı gereğı olması gereken bir durum. Sen kendini kutlu yap!” (2019a: 125). Seneca’ya göre kişi, erdemin karıştığı şeylerin iyi, utanç ve nefret doğuran şeylerin de kötü olduğunu biliyorsa ve bunu yaşamının bir parçası haline getirmişse hem erdemli hem mutlu hem de bilgedir. Çünkü her şeyden önce kendinin farkındadır. Bu nedenle Seneca asıl iyunin “hakikatin bilgisi” olduğunu söyler. Kötü ise hakikati bilmemektir.

İnsanın hakikatin bilgisine ulaşması, doğduğu amaca uygun olarak görevlerini yerine getirmesiyle mümkündür. Böylece en üstün iyiye ulaşacaktır (Seneca, 2019a: 146). İnsanın doğduğu amaca uygun davranması nedir? Seneca insanın bunu aklıyla keşfedeceğini, bunu ancak aklının yaratılışına uygun bir şekilde gerçekleştireceğini söyler. Nitekim insanın yaradılışına uygun davranarak aklıyla ulaşacağı en üstün iyi erdemdir. Seneca ne olursa olsun en yüksek iyiye ulaşabilmek için insanın daima iyiyi seçmesi gerektiğinden söz eder (Dürüşken, 2014: 325). İyi, şeylerin bilgisidir. Kötü şeylerin bilgisinden yoksunluktur. Seneca için bir insanın ihtiyacı olan tek şey; dürüst, iyi ve üstün bir akıldır (2014: 326). Bu aklı, yaşamı boyunca en iyi şekilde kullanan kişi mutlak iyilik olan erdeme ulaşacaktır (Yaman, 2019: 65). Seneca’ya göre insanın

şeylere yüklediği değer yargılarından ötürü kötülük ve iyilik kutuplaşması²² meydana gelmiştir. Ona göre tanrılar katında böyle bir kutuplaşma söz konusu değildir. Anlaşılabacağı üzere bu kutuplaşma insan doğasında açığa çıkmaktadır.

Seneca iyi ve kötü gibi karşıt değerlerin asla birbirine karışmayacağından bahseder. Bunların birbirine karışmaması ne demektir? İyiliği keşfetmiş bir kişi bir kere cesaret kanından içmiştir. Bu nedenle iyi, daima iyiyi arar, o kişi erdemi bulmuştur. Bu durum mantıktaki çelişmezlik ilkesine benzer. Ya iyiliği kabul edersen ya da kötülüğü; ikisi birbirinin yerine geçemez. Seneca için iyinin karşısında hep bir kötü olacaktır. Seneca iyiyi anne, kötüyü baba figürüne benzetir; oğul ise insandır. Baba hep oğula zorluklar çıkartırken anne onu sarıp sarmalar. “Tanrı iyi insanlara karşı babaların ruhuna sahiptir, onları mertçe sever ve ‘gerçek güçlerini toplamaları için sıkıntılarla, ıstıraplarla, kayıplarla boğuşsunlar’ der.” (Seneca, 2019e: 39-41). İyi ve kötüyü çift yumurta ikizi gibi düşünelim, her ikisi de aynı doğanın ve zamanın ürünüdür. Ancak deneyim ve zorluklara göğüs geniş aynı değildir. Bunlardan biri daha güçlü olacaktır. Çift yumurta ikizi olan iyi ve kötünün anne-babası olan Doğa, imkanları ve zorlukları sunar. Dik duran, çaba gösteren kazanır. İyi, doğayı çözümleyerek, kötü doğayı bozarak ve düzeni değiştirmeye çalışarak kazanır. Ancak doğrusunu yapıp erdeme ulaşacak olan yalnızca iyidir (2019e: 39).

Seneca’nın Tanrısı iyiliklerle doludur ve insanların faydası için bu doğayı var etmiştir. Madem Seneca’nın Tanrısı iyiliklerle dolu ve insanların faydası için bu doğayı var etmiştir, bu durumda Tanrı neden iyi insanların felaketlerle karşılaşmasına izin vermiştir? İyi insanlar niçin birtakım zorluklara katlanmak zorundadırlar? Başlarına neden kötülük gelir; kötüler niçin refah içinde yaşar, yoksa Tanrı kötü olanı daha mı çok sevmektedir (Seneca, 2019e: 79)? Seneca’ya göre Tanrı, yaşamda tüm

²² Seneca’nın iyi ve kötü arasındaki kutuplaşma görüşü son dönem Stoa temsilcilerinden Marcus Aurelius’un düşünce sisteminde de görülmektedir. “Marcus Aurelius da tıpkı Seneca gibi bizzat iyi olanın erdem, bizzat kötü olanın ise erdemin karşıtı olan şeyler olduğunu söyler” (Yaman, 2019: 66).

zorluklara karşı güçlü kalan insanları, bunu kendi başkalarına nasıl gerçekleştirdiklerini başkalarına öğretsinler diye, onları örnek insan olarak varlığa getirmiştir. Seneca'nın bu bakış açısı şu sözleriyle desteklenebilir:

Farzet Tanrı şöyle diyor: Dürüstlüğü seçmiş olan sizler, benden şikâyet etmenizi gerektiren haklı bir nedeniniz olabilir mi? Diğerlerine sahte iyilikler verdim, aylak zihinlerini upuzun ve sahte bir düşeymiş gibi kandırdım. Altınla donattım kendilerini, gümüşle, fildişiyle; hiçbirinin özünde iyilik yok. Şanslı insanlar olarak gördüklerini, sana göründükleri gibi değil de yüreklerinde sakladıklarıyla bir görebilsen, o zaman anlardın ne zavallı ne iğrenç ne aşağılık yaratıklar olduklarını; evlerinin duvarları gibi dışları boyalıdır aslında, bu sağlam ve hakiki mutluluk değildir asla; kabuktur, üstelik incecik bir kabuk. Bu yüzden ayakta durabildikleri ve kendilerini istedikleri şekilde gösterdikleri sürece parıldarlar ve bizi kandırırlar (Seneca, 2019e: 81).

Seneca Tanrı'nın bu özellikleri kötü insanlara yüklemesinde bir amaçlılık olduğunu düşünmektedir. Ona göre Tanrı, tüm bunları iyi insanın erdemini sağlam, dirayetli, yıkılmaz yapabilmek için sunmuştur. Çünkü yıkılmaya müsait bir akıl, güçlü bir ruh karşısında acizdir. Kötülüğü ve şansı iyi bir şey sananlar en çok yanılanlardır. Bu nedenle fiziken güçlü olduğunu ya da çıkarıcılık ile güçlü olduğunu sananlar, erdemi arayacak kadar kör ve aşağıdadırlar. “Zorluk yoktur, erdemlerin sınanması ve ortaya serilmesi için fırsatlar vardır.” (Küskü, 2020: 57). Bir diğer ifadeyle başa gelen aslında kötülük değil, fırsattır. Bu durumda insanlar, kötülükleri nasıl fırsata çevirip iyi hale getirebilir? Seneca'ya göre insan kendi iyiliğini de kendisi edinir, hiçbir şeyden yoksun kalmaz. Nitekim kötü bir insan bilge bir kişiye verebileceği kadar bir iyiliğe sahip değildir. Seneca bilge dışındaki herkesi kötülüğe bulaşmış olarak görür. Kendi hayatları ve iyiliği için çabalamayan insanlar kötülüğe maruz kaldıkları sanısı içindedirler. Nihayetinde kendisinin farkında olmamak da bir kötülüktür. O halde insanlar gerçek bir iyi hayat için ne yapmalıdırlar?

Seneca'ya göre iyi bir hayat için hep daha fazlasını istemek zaman kaybıdır. İstenmesi gereken elinde olanla fazlasını elde edebilecek bir çaba sarf etmektir (Küskü, 2020: 72). Bir iyilik, Tanrı istedi ya da bir başkası istedi diye, bir başkasının gözünde değer kazanabilmek için değil, gönülden isteyerek gerçekleştirildiği taktirde, asli iyilik olacaktır (Seneca, 2019a: 97). Doğru olan kişinin gerçek iyiyi bütün ruhu ile istemesidir. Bu durumda iyiliğin gerçekliğini ve nereden geldiğini anlamamızı

sağlayacak neden nedir? Seneca'ya göre “Gerçek; iyi, rahat bir vicdan; şerefli niyetlerden, doğru davranışlardan, kapkaççılıktan nefret etmekten, tek bir yolda yürüyüp giden bir hayatın sakin ve sürekli tekdüzeliğinden doğar.” (2019a: 100). Bu durumda insan için gerçeği açığa çıkaracak nokta insanın içinden geçirdiği “iyi niyettir.” Kötü olan ise “kararsızlıktır,” ikinci bir niyete kapıyı açık bırakmaktır. A ya da B arasında kalmak gibi. Kararsızlıkta hata payı çoktur. Bu nedenle Seneca bir karar verilmesi gerektiği ve o kararda tutarlı kalınması gerektiği görüşünü benimser. Nitekim Seneca için istekli bir niyet insanlara iyiliğin gerçekliğini ve nereden geldiğini gösteren en büyük değerdir. “O halde iyi olmak için gerekli bir tek şey var: istemek.” (2019a: 292). Ancak bu istek gönülden gelerek istenmezse iyilik bizden uzaklaşacaktır. O halde niyet tek başına yeterli değildir, bu istekli bir niyet olmalıdır. “[T]am olarak istemek seni köle olmaktan kurtaracaktır yani tek nokta budur erdem için.” (2019a: 296). Bu nedenle insanın iyisi ve kötüsü zihinde başlayıp zihinde biter. Bunun dışında bir iyi ve kötüden söz edilemez. Bu durumda “en yüksek iyi erdemdir” derken bu erdem insanların eylemlerinde göstermiş olduğu serinkanlı zihnin kabiliyetidir. Böyle bir zihin, ahlaki doğruluğu önemser, erdemli olmaktan keyif alır, şansa kucak açmaz, başkalarından iyilik dilenmez, en büyük minneti kendinedir (Seneca, 2021b: 8). Erdemde aranacak en değerli şey ise insanın iyiliğidir. Çünkü Seneca için yaşam ahlaklı yaşanmadıkça eziyetten öte bir şey değildir. Bu nedenle iyyinin en değerli bölümü “iyi olmayı istemektir.”

Seneca'ya göre çıkar ve fayda uğruna yapılan iyilik, o an için sadece durumu kurtarır ve bu aslında kişinin kendisinden kaynaklıdır. Örneğin istemeden yapılan bir kötülüğü dikkate alalım: Bir heykeltıraş eserini yeni bitirmişken başka birinin fark etmeden bile olsa heykeli kırması sonucunda, ortaya çıkan davranış kötü niyetli bir gerçekleştirme olarak algılanabilir. Ancak heykeli kıran kişi, özür dileyip sanatçıya, eseri tekrardan yapması için yardım edeceğini söylediğinde, heykeli kırma eylemi kötü bir eylem olmaktan iyi bir eylem olmaya, hatta yardımcı olma niyeti ile yapılmış bir eyleme dönüşür. Bu nedenle asıl gerekli olan kavramlar değil, iyi ve kötü de aranacak niyettir. Ayrıca iyi niyetle yaptığımız şeyin sonucunda bir beklenti içinde olmamalıyız;

çünkü her zaman minnet ile karşılaşmayabiliriz. Bu nedenle insanın bir minnet beklentisi içinde olması yanlıştır (Seneca, 2019a: 299). Seneca yapılan iyiliğin, iyilik edilen kişide bıraktığı etkinin günlük kar olduğunu söyler. Asıl iyilik, bu iyiliği yaptıktan sonra hissedilen kıvançtır.²³ İnsan önce kendine ve yaptıklarına minnettar değildir. “Çünkü kötülük insanları mutsuz, erdem ise mutlu yapıyorsa, minnettar olmak da bir erdemdir. Sen çok olağan bir iş yaparak paha biçilmez bir başarı kazandın, minnettarlığının bilincini kazandın.” (2019a: 300). Bu minnet duygusu başkalarının bize karşı yapmış olduğu iyiliğe karşı minnet duygumuzu da geliştirir. Kötülük ise minnetsizliği doğurur ve insan başkasına göstereceği minnete körleşir. “Başkasına minnettar olmayan kişi, kendine de minnettar değildir.” (2019a: 300).

Seneca ne olursa olsun, doğru yönde ilerlediğimize inanıyorsak anlık hevesler uğruna hedef değiştirmememiz gerektiğini söyler. Çünkü, “iyi ahlakın birçok iyilikleri yanında bir tanesi de şu: Kendinden memnundur ve hep aynı kalır. Kötülükse gelgeç gönüllüdür, sık sık değişir: Daha iyiye evrilmez, tersine yeni bir kötülük olur.” (Seneca, 2019a: 161). İyi ise asla değişmez ve aynı kalır. Bu nedenle insanlar yaşamındaki şeyleri alışkanlık haline getirmelidirler.

İnsanı kötü yapan ve kötülüğe iten nedenler nelerdir? Seneca’nın insanın davranışlarında barındırdığı ve kötülük göstergesi olarak sunduğu örneklerle bakalım:

Birinin hakkınızda kötü konuştuğu söylenecektir. Önce kendinizin onun hakkında kötü konuşup konuşmadığınızı, sizin de kaç kişiden kötü söz ettiğinizi bir düşünün. Ötekilerin bize yanlış yaptıklarını değil de onlara yapmış olduğumuz bir yanlış geri ödettiklerini, kiminin iyi niyetle, kiminin de baskı altında, kiminin de bilgisizlikle hareket ettiğini varsayalım (Seneca, 2019e: 2.28.85.).

Seneca için tüm bunlar birer kötülük göstergesidir. Bunlardan herhangi birini sergilemek bile (yaşanılan zaman ne kadar uzun olursa olsun) insanın asıl yaşaması

²³ Seneca’nın Stoacı öğretilerde saymış olduğu üç iyiden ana iyiye karşılık gelmektedir. Buna kişinin kendinde duyduğu sevinç de denmektedir.

gereken erdemli yaşamda geri planda kalmasına neden olmaktadır. Bu nedenle Seneca, başkalarını eleştirmeden önce insanın kendini eleştirip, yoklaması gerektiğini söyler.

Erdem, insanın kendini bilmesi ile başlar, ancak bu, insan doğasında bu bilmenin bilincinde olarak açığa çıkar. (Küskü, 2020: 42). Bu nedenle başlangıcı doğa olan ve devamı insan doğasıyla insanın ölümüne dek sürecek olan pratik ve faydacı bireysel bir iyilikten söz edilebilir. Sonuç olarak, insanın kendini ahlaklı ve erdemli bir birey olarak ortaya koymasında, kendilik algısının farkına varması konusunda, doğa yasaları ve doğaya uygun yaşam nasıl kaçınılmaz bir gerçeklik ise insan doğasının ayırt edici gerçekliği de “istekli bir iyi olma niyetidir.” Seneca için bu niyeti gerçekleştirebilmiş kişi, Tanrısal akla ulaşmış bilgeden başkası değildir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SENECA'DA ERDEM

4.1. Yetkin Akla Ulaşmış Bilge

Stoacılığın ortak noktalarından biri olan bilgelik ile doğayla uyumlu yaşama arasındaki ilişki, pek çok farklı biçimde ele alınmış olsa da bu ikisi arasındaki ilişki erdem, mutluluk ve özgürlük konularına temel oluşturmuştur. Seneca da diğer Stoacılar gibi bu ilişkiyi derinlemesine incelemiştir. Hatta denilebilir ki bilgelik, Seneca'nın ahlak felsefesini insan doğası anlamında ele alabilmek için kurtarıcı bir unsur olmuştur. Çünkü Seneca, insanın karakteristik yapısına, kimliğine, diğer insanlarla olan ilişkisine, duygulanımlarına karşı gösterdiği tavrı, bilgelik görüşünde daha net bir şekilde ortaya koyar. Seneca'nın bilgelik anlayışı bazı hususlarda Stoacılığın bilgelik anlayışından farklılık göstermektedir. Seneca'ya göre, Stoacılar bilgeliği talihin üzerinde, zirvede ve ulaşılması çok güç, soyut bir noktada bir kahraman olarak görmektedirler (Seneca, 2021a: 3). “Stoacılar, yolun onlara hoş gözükmeleri için değil, ama bizi en kısa sürede refaha kavuşturması ve talihin üzerinde olsun diye tüm mızrakların ulaşabileceğinden de öte bulunan o yüksek tepeye (yani bilgeliğe) ulaştırması için çaba gösterir.” (Seneca, 2019e: 26). Seneca'nın zihnindeki bilge tasavvuru, tarihte adı geçen veya kendi devresinde dahi görülebilecek, kim olduğu belli bir kişi veya kişilerdir; örneğin Cato ve Platon gibi.

Seneca'nın ahlak felsefesinde, ebedi bir mutluluğa ulaşacak yolculuğun ilk adımı olan nesnelerin doğasına uyum, bilge bir kişinin erdemini kavrayabilmesi için tek başına yeterli değildir (Seneca, 2021b: 7). İnsan ahlaki doğruluk görüşüne ancak kendi doğasına dönmekle ulaşabilir. Bilgenin sahip olduğu en ayırt edici nitelik, doğadaki yazgının mutlak zorunluluğun bir eseri olduğu ve kendisinin de bunun bir parçası olduğu bilinci ile buna uygun davranmasıdır (Bobzien, 1998: 49). Dolayısıyla doğa, insana bahşetmiş olduğu akıl ile insanı doğaya uygun yaşamaya mecbur kılmıştır. Seneca 93. mektubunda en uzun süren yaşam yolunun bilgeliğe varıncaya

dek süren yaşam olduğundan söz eder. Ona göre bilgeliğe ulaşmış insan, yüce sonuca ulaşmış demektir (Seneca, 2019: 365). Bilge Tanrısal akla ulaşmış tek varlıktır. Seneca'ya göre bilgeliğe erişene dek yaşadığımız hayat yaşamın tekrarından başka bir şey değildir.

Seneca bilgeliğin üç hali olduğundan söz eder: birincisi bilgeliğe ulaşmış, sağlıklı bir ruha kavuşmuş kişi, ikincisi bilgelik yolunda olan ancak sürekli hastalanan ve bu hastalığını atlatmak için çaba gösteren kişi, üçüncüsü ise bilgelikten hoşlanan, bilgeliğe neredeyse ulaşmış, bilgeliği avuçlarının içinde tutan, bilgelik için taşıp coşan, cesur kişidir (Seneca, 2019a: 259). Seneca kendini bilge olma noktasında şu şekilde tanımlar;

Ben bilge değilim. (...) Bu yüzden benden en iyilerin seviyesinde olmamı değil, sadece kötülerden daha iyi olmamı bekle. Her gün kusurlarımı biraz azaltmam ve hatalarımı eleştirmem bana yeter. (...) Bunları kendi adıma değil (zira ben her türden kusurun içine gömülmüş durumdayım), en azından bir şeyler başarmış biri adına söylüyorum (Seneca, 2021b: 25). (...) Kendisini bilgeliğe adanmış kişi başka, bilgeliğe erişmiş kişi başkadır. İlki sana şöyle diyecek: En iyi şekilde konuşuyorum, ancak hala birçok kötülük arasında dolanıp duruyorum (Seneca, 2021b: 34).

Seneca her ne kadar kendini bilge olarak kabul etmese bile kendisini bilgeliğe adanmış söylenebilir. İnsan, yaşamında erdemli olmak adına tam bir bilgiye ulaşmasa da bu yolda olduğunu benimsediği taktirde mutlu yaşam yoluna girmiş olacaktır. Ancak bireyin mutluluğa ulaşması kendi erdemini kavramasından geçmektedir. Nitekim insan kendi kusurları ile mücadele ederek, bilgece bir duruş sergilediğini kendine kanıtlamalıdır (Seneca, 2021b: 25). Bu durumda bilgece bir duruş nasıl olmalıdır?

Seneca'ya göre bilgece bir duruş, bir başkasının olana hiçbir zaman el uzatmamak, olmayacak bir şey için boş yere ümit etmemek, emeğin olmayan bir şeye el uzatmamaktır. Yaşamıyla ilgili her şey iyi giderken bir gün bunun geçip gideceğini bilen ve etrafa caka satmayan, başına bir kötülük, felaket geldiğinde hayıflanmayan, bir şeyler istediği gibi gitmediğinde veryansın etmeyen bir duruştur bu (Küskü, 2020: 12). Bilge bedenlen zayıf ya da bir gözünü kaybetmiş olsa dahi güçlü durmak

zorundadır (Seneca, 2021b: 30). Yine de bedeninin sağlam olması için çabalayacak ve kendisinde bedeninden daha güçlü bir şey olduğunu bilecektir. Tüm bunları gerçekleştiren kişi, bilgece bir duruş sergiler. Seneca'nın genel bilgelik anlayışına ve bilgece duruşun nasıl olması gerektiğine değindikten sonra Seneca'da bilge kişi gerçekte kimdir ve kim değildir konusunu daha detaylı ele almak yerinde olacaktır.

Seneca insanda övülmeye layık olan tek şeyin Tanrısal akıl olduğunu söyler. Ancak bilgelige gitmek için, yalnızca Tanrısal akıl yeterli değildir. Onu harekete geçirecek yetkin bir akıl da gereklidir. Seneca insanın ahlak bakımından yetkin olması gerektiği vurgusunu yapar. “Bu yetkiye ulaşan kişi bilgedir.” (Küskü, 2020: 19). İnsan bu yetkin akla yaşamındaki bilgi ve eylem tutarlılığıyla ulaşacaktır. Bunu da erdemin devamlılığı ile sağlamlaştıracaktır. Bilgelik insanlığın aşılmasıdır. Hiçbir surette bozulmayan, çürümeyen Tanrısal unsurlarla bezenmiş bir yüceliktir. Bilgelige ulaşmış bir kişi gerçek bir filozoftur. Böyle bir kişi yeteri kadarına sahip olmayı bilen kaderin ona sunmadığına göz dikmeyendir. “Böylece sıradan insani olayların üstündedir ve her durumda bunu korur; yaşamı ister rahatlık içinde isterse zorluklar, engeller içinde geçsin, onun için fark etmez.” (Seneca, 2019a: 441). Bilgenin özgüveni yüksektir. “Bilge denen kişi neşelidir, mutlu ve sakinidir. Tanrılarla bir arada yaşar.” (2020: 37). Yani Tanrısal akla erdiğini hisseder.

Seneca bilge kişi ve inziva arasında bir bağlantı olduğunu düşünür. Ona göre inzivayı ancak bilgelige ulaşanlar yaşar. Çünkü yalnızca kendi yaşamlarını, yıllarını iyi gözetmiş olanlar bilge kişilerdir (Seneca, 2021b: 65). Seneca'ya göre bilge kişi aynı zamanda her şeyden eliğini eteğini çekmemeli, yeri geldiğinde adil olmak kaydıyla devlet işlerine de katılabilmelidir. Ancak kendisini tam anlamıyla felsefeye vermek isteyen bir bilge inzivaya çekilebilir. Bilgenin hayalini kurduğu devlet hiçbir yerde yok ise bilge kişi, zorunlu inzivaya çekilmesi gerektiğini hisseder. Ancak Seneca dünyanın böyle bir inziva için pek de uygun olmadığını düşünür. İnzivayı devlet işlerinden tamamen uzaklaşmak olarak gören Seneca'nın kendisi de yaşamının son yıllarını bu şekilde geçirmiştir. Seneca'nın savunduğu bu tavrı Stoacılar ve

Epikürosçular da savunmuştur: Bireyin kendine çekilmesinin önemi ve faydası, yaşamında, kalabalık içindeyken, maruz kaldığı kötülüklerden sıyrılarak kendini bireysel özgürlüğüne adanmasıdır (Long, 2006: 362). İnsan başka hiçbir şey ile iletişim ya da ilişki kurmasa bile kendine çekilmelidir. Bu bilge için tam olarak inzivaya çekilmektir.

Seneca'ya göre inzivaya çekilmek için gerekli bazı hususlar vardır; filozof ve etik olarak rol model alınacak birinden destek almak, Stoacı bağlamda karakterin sarsılmadan tutarlı bir şekilde gelişim göstermesi için mutluluğun bir gereğidir (Seneca, 2021a: 33). Seneca Sokrates'le tartışmanın, Carneades'le şüphe duymanın, Epicurus'la dinginliğe ulaşmanın, Stoacılarla doğaya galip gelmenin, Kinikler'le bunu aşmanın (Seneca, 2021b: 66) bu çok değerli yaşamda bilgelik için doğru bir yol izlenimi olduğuna inanmaktadır.²⁴ Nitekim Seneca, bilgelğe ulaşmış kişinin çok değerli düşünürlerden yolunu bulmak adına yardım aldığını ve onları kendine model seçtiğini savunur. Seneca için bilge kişi olarak örnek verilecek diğer isimler ise, Zenon, Pythagoras, Democritus, Aristoteles, Theophrastus gibi büyük düşünürlerdir (2021b: 27). “Onların korumasına giren insanı nasıl bir mutluluk, ne güzel bir yaşlılık bekliyor! (...) [Ö]rnek alıp kendini ona göre şekillendirmesini sağlayacak insanlar kazanmış olacak.” (2021b: 67).

Seneca bilgeleri takip edip onlara saygı duymanın bilgelik yolunda olan kişiyi yücelttiğine inanmaktadır. Başkasına böylesine saygı duyan bir kişi, çok geçmeden kendi de saygıdeğer olur (Seneca, 2019a: 59). Aynı zamanda Seneca her karakterin, her yaşam tarzının farklı bir bilgiye ulaşma yönü olduğunu düşünür. O da kendi döneminde bilge kişi olarak buna Cato'yu gösterir: “Cato bileğini kullanarak vahşi hayvanlarla boğuşmadı, avcının ve köylünün işidir bununla uğraşmak, ne ateş ve

²⁴ Bu görüşü *Ahlak Mektupları*'nda da geçmektedir: “Cato gibilerle birlikte yaşa, Laelius'la, Tubero'yla. Yunanlılarla birlikte yaşamaktan hoşlanıyorsan Sokrates'le, Zenon'la ilişki kur; biri sana gerektiği zaman ölmeyi öğretecek, öteki ise gerekli olmadan ölmeyi, Chrysippus'la, Posidonius'la yaşa (...). Bunlar sana insanları, tanrıları tanıtacaklar, seni çalışmaya davet edecekler.” (Seneca, 2019a: 429, 430).

kılıçla canavarlar avladı ne de göğün bir adamın omuzlarına bırakıldığına inanan çağlarda yaşadı.” (Seneca, 2021a: 5). Her ne kadar Cato halkı savunup devletin karşısında dursa bile halktan destek görmemesi ve suçlanması ihtimali yüksektir. Burada Cato’nun destek görmese bile yaptığının ve kendisindeki bilgeliğin eksilmediğinin farkında olması çok kez haksızlığa uğramasına rağmen bilgeliğinden asla ödün vermeyen güçlü bir karaktere sahip olduğunun göstergesidir. Bu nedenle diğer kötü niyetli insanlar onun gücünü yenemeyeceğini anlayınca sonunda pes edeceklerdir. Örneğin tanrılar için bile bazı insanlar atıp tutarlar ama Tanrı tanrılığından asla bir şey kaybetmez. İşte bilge de bilgeliğinden bir şey kaybetmez. Seneca bilge kişinin tüm bunları hayatın seyri gibi kabullenip ileriye odaklanması gerektiği görüşünü savunur. Anlaşılacağı üzere Seneca kendi döneminde yaşamış olan Cato’yu bilge kişi olarak görmüş ve onun bilgece bir duruş sergilediği gerekçesi ile eserlerinde ondan övgülerle bahsetmiştir. Cato örneği sarsılmaz, haksızlığa ve hakarete uğramaz bir bilge kişi örneğidir (Seneca, 2021a: 4).

Seneca bilge ve dostluğu arasında faydacı bir ahlak anlayışı sunar. Seneca’ya göre bilge kişi saygınlığını da kendi içinde yaşar. Dost sadece yeme-içme, eğlenme gibi gereksinimlerini paylaşmak için gereklidir. Seneca’ya göre bilgeyi “dostluğa iten, özel çıkar değildir; doğal bir itidir.” (Seneca, 2019a: 54). Bu nedenle bilge kendi kendine yetebilmelidir. Ona göre bilgenin kendi kendine yetmesi hayattan ve işleyiştan uzak durmak değildir. Tüm bu yaşam karmaşası içinde bulunurken gerçek mutluluğu kendisinde bulandır bilge kişi. Böyle bir kişi “adalet, cesaret, sağduyu ve insandan geri alınabilecek her şeyin” (2019a: 55) gelip geçi olduğunu kabul edip mutlu olan kişidir. Bu nedenle işe öncelikle kendini sevmekle başlamak gerekmektedir.

Seneca her ne kadar bilgelik yolunda kişinin kendine dönüp, kendini sevmesini zorunlu görse de bunun tek başına yeterli olmayacağını düşünmektedir. Bilgelik için gerekli olan bir diğer husus, sağduyudur. Yani bilgenin akla uygun yerinde yargılarda bulunması gerekmektedir. Gerçekleştirdiğimiz eylem ve davranışların farkına varmamızı sağlayacak olan şey sağduyudur. Seneca’ya göre bu bilgenin asıl vazifesi

ve bilgeliğin başlıca belirtisidir. Seneca için bunu yapabilecek kişi çok azdır. Ancak Seneca herkesin eşit Tanrısal akla sahip olduğundan da inanmaktadır; bu durumda neden herkes bilgeliği hemen bulamaz ve ulaşamaz? Seneca'ya göre bilgelik, öyle haz gibi istenen bir duygu durumu değildir. Bilgeliği gösterdiğin çaba oranında elinde tutabilir vermediğin emek doğrultusunda da elinden kaçırırsın (Seneca, 2019a: 73-75). Bu nedenle bir kişinin bilge olabilmesi için kesinlikle tutarlı olması gerekmektedir. Seneca bazen alışkanlıkların değişebileceğini, ancak gidilmek istenen yolun asla değişmeyeceğini söyler. Ona göre bilge kişinin yaşaması gereken göze batmayan, kendine yeten nezih bir hayattır. Gerekli olan, yeteri kadarına sahip olmaktır. Örneğin başımızı sokacak kadar küçük bir evimiz varsa ve karnımızı doyurabilecek kadar yemek yiyebiliyor ve yemeğimizden artanı bir hayvanla ya da karnı aç bir kişi ile paylaşıyorsak, bilge kişinin sergileyeceği bir tutumu sergiliyoruz demektir. Ancak tüm bunları yapıp da başkalarının hakkından pay kaçırıyorsan, işte bu seni bilge olmaktan çıkartır. Seneca, böyle bir davranış sergileyen kişinin aslında kendini bilge sandığından söz eder. Çünkü bilge kişi yaptığı şeylere karşı asla kararsızlık göstermez ve taraf değiştirmez. Örneğin ailesinin maddi ve manevi hiçbir bakımıyla ilgilenmeyen bir baba dışarıda insanları mutlu etmek için parasını savurarak dağıtıyorsa, ailesi evde aç yatarken başkalarına parasıyla gövde gösterisi yapıyorsa o baba, asli görevini yerine getirmemektedir: Bilgelikten nemalanmamıştır. Seneca bunu eylem-niyet çelişkisi olarak görür (2019a: 88). Yani bu bir amaç doğrultusunda yapılan bir eylem olmaktan daha çok anlık olarak yaşanan geçici mutluluk örneklerinden bir olmaktan başka bir şey değildir. Bu nedenle Seneca, bilgelik için insanın, yaşamının her yönünü göz önüne alarak yaşaması gerektiğini vurgular (2019a: 89). Bu durum aynı zamanda kişiden kişiye değişen bir durum olacağından kişinin yaptığı iş süreklilik arz etmek zorundadır. Bu da yaşamını tamamlayana ya da bir yanlışlık sezene kadar devam edecektir. Bu nedenle “[b]ilge her konuda işin sonucuna değil niyete bakar.” (2019a: 72).

Seneca, bilgeyi diğer insanlardan üstün tutarak onun haksızlığa uğramasının mümkün olmadığını söyler. Ona göre bilge bir karakter ancak güçle sınıdığında

mutlak bir sağamlık kazanacaktır (Küskü, 2020: 20). Seneca aynı zamanda hiç haksızlığa uğramamış bir kişiyle defalarca haksızlığa uğratılmaya çalışılmış bilge kişi arasında çok fark olduğunu düşünür. Güçlü olan dirayet gösterendir. Bilgenin çabası çok fazla olduğundan en iyi karaktere sahip olacak olan odur. “Sonuç olarak bilgenin herhangi bir haksızlığa uğraması mümkün değildir.” (Seneca, 2021a: 7). Seneca’nın bu görüşlerine karşılık şöyle bir soru yöneltilebilir: Bilge denilen kişi herkes gibi yaşamın içinden bir insan olduğuna göre, en büyük haksızlığı kaldıracak kadar güçlü nasıl kendisinde buldu ve nasıl maneviyatında bir zedelenme olmadan bilgeliğinden bir değeri kaybetmedi? Seneca’ya göre bilgeye haksızlık etmeye çalışan kişi, bilge kadar sabırlı ve güçlü değildir. Bu kişiler, bir yetki ile bir yere gelen, hizmetinde başkalarını çalıştıran, sürekli başkaları tarafından desteğe ihtiyacı olan, güçlü gibi görünen ama en güçsüz kişilerdir. Örneğın veziri olmadan hiçbir karar alamayan padişah gibi. Bu nedenle Seneca’ya göre haksızlığa uğramak ve bilgelik arasında bir fark vardır; haksızlık kötülüğu amaç edinmişken bilge kişinin aklında haksızlığın esamesi okunmaz. Haksızlık alçaklığı barındırırken bilgelik erdem ve doğruluğu barındırır. Bilge haksızlıklara uğramış olsa bile bu onun için her koşulda üstesinden gelinebilir bir şeydir. Bundan sonra başına gelebilecek kötü olan her ne varsa yine de bilge kişi üstesinden gelebilecek kabiliyettedir (2021a: 9).

Seneca’ya göre bilge kişi aynı zamanda yalnızca insanlar tarafından değil, talih yönünden de haksızlığa uğratılamaz. Talih ya da talihsizlik başa gelen kötü bir durum değildir. Bilge talihin haksızlıklarını bile sakince karşılayabiliyorsa her şeye katlanabilir. Tüm bunlar bilgenin içinde bulunan iyi yargıyla/niyetle alakalı bir durumdur. “Diğer her şey de yargı ile değil, zihnın aldatmacaları tuzakları ve kışkırtmalarıyla, harekete geçirilir. Bilge bunları şansa yorar talihin her hamlesi etrafımızda çılgınca görünür ve bizi değersiz şeylere yönlendirir.” (Seneca, 2021a: 15). Yani bilge insan kendini talihsizliklere karşı korumalıdır. Böyle bir kişi, bilge olana dek, öfkeye kayıtsız kalmış, kendi doğasına dönüp erdemini sınamayı bilmiştir. Seneca için böyle biri zaten hem deneyim kazanmış hem de erdemini sınavarak haksızlığı kendi için yararlı hale getirmiştir. Ancak bilgenin erdemini yalnızca doğaya karşı

sınaması şöyle bir sorun doğurabilir: Bilge, erdemini doğaya karşı sınıadıysa, o zaman doğa sadece bizim kendimizi keşfetmemiz adına bir yol göstericidir de diyebiliriz. Özetle insanın doğanın bilgisinden sıyrılıp kendi doğasını bütünüyle hissettiği an; tüm eylemlerinin, davranışlarının, erdemine layık olup olmadığını hissettiği an olacaktır, denilebilir.

Seneca'nın bahsi geçen Tanrısal aklın herkese eşit bir şekilde verilmesi görüşü kabul edilmekle birlikte, bu aklın yaşam standartları gereği kullanımı ve kavranması adil değildir. Çünkü etik değerler çocuklukta aile eğitimiyle başlar. Zorba, dogmatik kuralları benimseyen bir ailede yetişen bireyin eğitiminin erdemlilik içermesi pek de mümkün görünmemektedir. Seneca ise her insanın erdemli olma yeti ve imkanına sahip olmasının dünyada haksızlık diye bir şey olmamasına neden olacağından söz eder. Nasıl ki iyinin karşısında hep bir kötü var ise haklılığın karşısında hep bir haksızlık vardır. Bu doğa yasasının kaçınılmaz bir gerçekliğidir. Tüm bu haksızlıklara rağmen, bilgeliği uzun ve inancılı bir çalışma sonunda elde edebilmektir. Bilge darbe alır ama aldığı darbeleri bastırır, düzeltir ve durdurur (Seneca, 2021a: 17). Yine de bu, yaşam koşulları gereği kaderin, bireyi adil olmayan bir şekilde engelleyici bir unsur olduğu gerçeğini değiştirmez. Bu nedenle kader bilgeliğe engeldir. Ancak Seneca gözünden bu bir sınanmadır.

Seneca nezdinde kader de bilge olmaya engel değilse bilge olmaya sebep? Seneca buna bazı sorular sorarak yanıt arar: “Hiç kederli olduğun oldu mu? Hiçbir umut, ruhunu geleceğin bekleyişi ile tedirgin etti mi? Geceler gündüzler boyunca, yücelmiş ruhunun tutumu aynı kaldı mı? Kendinden hep memnun oldun mu?” (Seneca, 2019a: 203). Seneca'ya göre kederi, tedirginliği ve sürekli kararsızlığı içinde yaşayan, aynı zamanda her yerde her türlü zevki arayan kişi bilgelik sevincinden yoksun kişidir. Ayrıca Seneca herkesin içinde bilge olma potansiyelini taşıdığından ancak herkesin bilgeliğe ulaşamayacağından söz eder. Onun bilge insan figürü halktan biridir, ancak bu herkes olan halktan değil; doğa ile bütünleşmiş ve ona uygun yaşayan halktan, ama eylemleri açıkça görülen biridir.

Seneca eserlerindeki örneklerinde Epikuros üzerinden giderek *apatheia* ve *impatientia*²⁵ ayrımı yapar. İnsanın yapması gereken *apatheia*; acıya karşı duyarsızlık, mıdır, yoksa *impatientia*, yani acıya sabırla katlanmak mıdır? (2019a: 50). Seneca’ya göre bilgiler ve diğer insanlar arasında bu durum şöyle farklılık gösterir: Bilge kişi acıyı yaşar, bilir ve bunu hayatının geri kalanında kendi içinde taşır ve yoluna devam eder. Dolayısıyla bilge acıyı görmezden gelmez. Seneca burada acı ile ilgili problemin insanların acıyı göremeyip bu acının altında ezilmelerinden kaynaklandığını düşünmektedir. Bilge, tüm acıya rağmen kendi kendinden memnundur (2019a: 51). Deprem karşısında insanlar korkuyla koşuştururken, bilgenin metanetli kalıp, durum değerlendirmesi yapıp ona göre davranması gibi.

Seneca akıllı dünyevi olandan bağımsız tutmaz, ancak ona göre akıl, her şeyden daha güçlü olmak durumundadır. Çünkü bilge kişi yetkin bir Tanrısal akılla bilgeliğe ulaşır. Nitekim bilgeliğin temeli “boş şeylerden hoşlanmamaktır.” Hatta bu bilgeliğin en üst noktasıdır (Seneca, 2019a: 98). Asıl bilgelik mutluluğun kendinden kaynaklandığını bilmektir ve bunu kavrayabilmek için de insanın öncelikli olarak her şeyden memnun olmayı öğrenmesi gerekmektedir.

Seneca bilgenin sahip olabileceği en değerli ve en büyük kuvvetin erdem olduğundan söz eder. Seneca bilgeyi tanımlarken, onun her şeyi kendisinde sakladığını, talihe asla boyun eğmediği, kendisinde erdemle uyumlu olan tarafların olduğunu ve kendini asla şansa bırakmadığını, bu sayede kendisinde daima değişmeyecek olan iyi bir niyetin olduğunu söyler. Tüm bunlara sahip olan kişi artık kendini yüce bir noktaya getirdiğinin farkında olandır. “[B]ilge kayıp olarak görecekt hiçbir şeyi kaybetmez. Onun sahip olacağı tek şey, kendisinden asla alınmayacak olan sabırla uyguladığı erdemdir.” (Seneca, 2021a: 9). Nitekim Seneca için erdemli kişi,

²⁵ *Impatientia* kavramı literatürde pek çok farklı anlamda kullanılmaktadır. Seneca, bu kavramla doğanın insana sunmuş olduğu acı ve güç durumlara karşı “sabırla katlanma” anlamını kastetmektedir. Onun bu görüşüne dair eleştiriler de vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Soldo, 2021: s. y.

bilge kişiden başkası değildir. “Erdem ise kötölükleri bertaraf etme gücüne sahip olduğundan bilgenin herhangi bir durumda zarar görmesi mümkün değildir.” (Altıntop Akabik, 2019: 64).

4.2. En Yüksek İyiye Eşdeğer Olan Erdem

Zenon ve takipçileri tarafından geliştirilmiş olan ahlaki değer sistemi ve Kinik felsefesinden yararlanarak oluşturulan, iyi-kötü ve farksız şeyler konusunu Seneca dört erdem, erdemsizlik ve birçok farksız şey şeklinde ele almıştır. Seneca’ya göre erdeme ulaşabilmenin yolu dört yöntemle gerçekleşebilir. Bu dört erdemin yöntemi, “[a]rzuları gemlemek, korkuları bastırmak, yapılması gerekenleri önceden kestirmek, verilmesi gerekenleri dağıtmaktır. Bunları gerçekleştirebilmek için de dört erdem karakterine sahip olmak gerekmektedir. Bunlar; ılımlılık, cesaret, ileri görüşlölük, adalet” (Seneca, 2019a: 470) kavramlarıdır. Bunların erdem olduğunu, kişinin kendinde yarattığı düzen gösterir. Erdemsizlik belirtileri ise düşüncesizlik, ölçsüzölük, adaletsizlik ve korkaklıktır. Farksız şeyler ise yaşam, ölüm, kader, talih, öngörü, şöhet, alçaklık, acı, haz, zenginlik, yoksulluk, hastalık, sağlık ve bunlara benzer tüm şeylerdir (Bryant, 1996: 434). Seneca farksız şeyleri erdem ve erdemsizlik konularının içinde örneklerle ele almıştır. Seneca erdem anlayışını eserlerinde; erdeme ulaşmanın yolları, erdemi sağlamlaştırabilmenin yöntemi ve kişinin kendisine erdemi nasıl mal ettiği konuları üzerinden irdelemiştir. Seneca’ya göre kişinin kendinde yarattığı dört erdem düzeni; kişinin karakterindeki kararlılığı, her davranışının birbiriyle uyumluluğunu gerektirmektedir. Ona göre kişi doğru olduğuna inandığı nedenin kararlılığını sürdürüyorsa mutluluğa erişecektir (2019a: 470).

Seneca erdemin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için üç kavram ortaya atar ve bu kavramlar arasındaki farkı ortaya koyar. Bu kavramlar, acıma, bağışlama ve hoşgörüdür. Acıma, aklın “başkalarının dertleri ya da hak etmeyenlerin başına geldiğine inanılan kötölükler sebebiyle meydana gelen üzüntüsünden doğan” (Seneca, 2019d: 18) zihnin kederidir. Fakat Seneca, ruhu dinginliğe ulaşmış birinin kederlenmesinin mümkün olmadığı düşüncesindedir. İkinci kavram olan bağışlama,

“cezalandırılmasına karar verilen kişiye ceza vermemektir; işlenen suçun karşılığı olan cezanın affedilmesidir. Gerek bağışlama gerekse acıma Stoacı düşünceye göre zayıflık olarak kabul edilir.” (2019d: 18). Üçüncü kavram olan hoşgörü ise mantıkla uyum içindedir ve sürekli olarak zihnin öz denetimi altındadır. Özgür bir yapıya sahip olan hoşgörü, adil ve iyi olanı içermektedir (2019d: 19). Seneca’ya göre hoşgörü, kişinin kendisine yönelik olumsuz davranışlarda bulunulması halinde incindiğini belli etmemek ve incitici davranışlarda bulunmamaktır (Yaman, 2019: 58). Bu nedenle erdem için asıl gerekli olan kavramlardan biri hoşgürüdür.

Seneca’ya göre erdemin doğru bir yöntem ile sağlamlaştırılabilmesi için iki yönetime gereksinim vardır: Gerçeğin gözlemi ve eylem. Seneca bu yöntemi tüm felsefi görüşlerinde işlemiştir. Çünkü gerçeğin gözlemini verecek olan felsefe, eylemi verecek olan ise bizim dışımızda bulunan nedenlerdir. Erdemin açığa çıkmasını sağlayacak olan ise doğru eylemdir. Bu nedenle erdemin ortaya konulabilmesi için eylem zorunludur. “Ruha en çok güç veren iki şey vardır: gerçeğe inanma ve kendine güven; ikisini de oluşturan uyarıdır. Çünkü hem gerçeğe inanılır hem de inanılınca ruh yüce düşünceler edinir, güvenle dolar: O halde uyarı yararsız bir şey değildir.” (Seneca, 2019a: 379). Seneca için doğa yasaları erdemin farkına varmamız için bize malzemeler verir. Ancak bize erdemli olmayı öğreten en değerli unsur insanın tüm yaşam deneyimlerinden hareketle yasalaştırdığı insan doğasıdır. Asıl doğa yasası bize özümüzü hatırlatır, yol ve yöntem gösterir. Bu uyarılar doğanın içindedir. Ancak sonuca insan doğası ile ulaşırız. Seneca erdemli olabilmek için, öncelikli olarak erdemin öğrenilmesi gerektiğini söyler. Ayrıca iyi ve kötü, hatta bilgelikte bahsi geçen “iyi niyet” anlayışı erdemi kavrayabilmek için içimizde olması zorunlu bir koşuldur. Ardından bu iyi niyeti eyleme geçirmek gerekmektedir. Özetle, erdem için gerekli olanlar “aklın iyi tutumu, iyi niyeti ve eylemi” şeklindedir. Sırasıyla bu şekildedir ve bunlar birbirinden ayrı düşünülemez (2019a: 399).

Seneca’nın erdem için söylediği dört bölüme bakacak olursak, *Temperantia*; ılımlılık, ölçülü olma, arzuları gemlemedir. ılımlılık aşırı zevklere hükmeder,

kiminden nefret ederek onları reddeder, kimini ise sağlıklı bir ölçüye indirir, bilir ki arzulanan her şey için en iyi ölçü, istenilen kadar değil, gerekli olduğu kadarıdır (Seneca, 2019a: 219). Seneca'ya göre her ılımlı davranış iyi olmayıp erdemi vermeyebilir. Bursa mühim olan ılımlı bir niyet ve gerçekleştirilecek doğru eylemdir. Örneğin, yufka yüreklilik, aşk, utangaçlık gibi davranışlar kötülükle bağlantılı olabilir; aşk uğruna birini öldürmek, birinin sana kötülük yaptığını bildiğin halde ona kıyamayıp onun suçunu itiraf etmemek, göz ardı edilebilir bir durum değildir. Seneca için kötü olan davranış ılımlı olsa bile her zaman kötüdür (Seneca, 2020: 67). Bu nedenle ılımlı davranışlar iyi davranışlar olmak zorundadır. *Fortitudo* ise cesaret, acılara katlanma gücü, korkuları bastırmadır. Cesaret, korku veren her şeyi hor görür, ona tepeden bakar. Seneca için cesaret yaşamın sunduklarına boyun eğmemektir. Başa gelen felaketlere boyun eğmemek ve bu felaketlerle mücadele etmektir. Bu mücadele bir savaş değil, kendin için iyi bir yol arayışı içine girmektir (2019a: 91). *Providentia* ise ileri görüşlülük, öngörüdür. İleri görüşlülük yapılması gerekenleri önceden fark eder. Seneca ileri görüşlülüğü Tanrısal öngörü gibi görür. Tanrı, birkaç adım öteyi bildiği gibi insanlar da her ne kadar ne olacağını net olarak kestiremeseler de kendimizi ona göre hazırlıklı etmeliyiz. *Justitia* ise adalettir. Adalet ise verilmesi gerekenleri dağıtır (Işıldak, 1996: 73). Seneca'ya göre tüm bu erdemler birbirine eşittir, aynı değerdedir. “Sükûnet, sadelik, hoşgörü, kararlılık, iyi huylu olma, dayanma gücü vb. tüm bu erdemlerin temelinde, ruhu doğru ve bükülmez kılan erdem yatar, sevince katlanma ile acıya sarsılmadan dayanma arasında hiçbir fark yoktur.” (Işıldak, 1996: 73). Öfkeye karşı uzatılacak en kuvvetli silah hoşgörüdür (Seneca, 2019d: 36). Hoşgörü hem itibarlı olmayı hem de güvenilir olmayı sağlar. Bu nedenle Seneca böyle yüce bir karakterin iyi bir yöneticide olabileceğini savunur (2019d: 45). Tüm bunların hepsi ölçülü bir karakterin belirtisidir. Ama en doğru ölçü hoşgörüde saklıdır.

Ahlak, erdem tüm insanlığa atfedilmiş bir değerdir. Çağlar içerik olarak birbirinden farklılıklar gösterebilirler bile erdem tüm insanlar için evrensel bir kavramdır. Seneca gerek değişik yaşam biçimlerinde gerek değişik eylemler sonucu erdemin birçok görünüşü olduğundan söz eder. Ancak her ne olursa olsun “[e]n büyük iyinin

küçülmeyeceği gibi, erdem in de gerilemesi olası değildir.” (Seneca, 2019a: 222). Çünkü erdem en yüksek iyiye eşdeğerdir. Seneca erdem in birçok yönüyle pek çok şeye eşdeğer olduğunu düşünür:

Erdem değişken değildir. Yalnızca yapacağı görevlere göre şu ya da bu niteliklere bürünür. Neye dokunsa onu kendine benzer yapar, kendi boyasını verir ona. Dostlukları, kimi zaman da içine girdiği bütün aileleri düzenler, güzelleştirir. Elini sürdüğü her şeyi sevimli, gösterişli, şaşılası yapar. Bu yüzden, ondan daha büyük bir yücelik olmadığından, onun gücü, ululuğu daha yükseklerle erişemez. Doğruluktan daha doğru, gerçekten daha gerçek, ılımlıdan daha ılımlı bir şey bulunamaz ki! Her erdemde ılımlı vardır. ılımda da kesin bir ölçü bulunur. Kararlılık genleşmez; güven de öyle, gerçekçilik de öyle, dürüstlük de öyle. Yetkin olan bir şeye ne eklenebilir zaten? Hiçbir şey! Ya da ek yapılabilen bir şey yetkin değildir aslında. Bu, erdem için de böyledir, bir şey eklenebiliyorsa, eksik bir yanı var demektir. Şerefli olan, hiçbir katkı istemez! Şerefli olan, çünkü size anlattığım nedenlerden ötürü şerefli dir. Daha ne diyeyim? Yol yöntem bilme, adalet, hakkaniyet sence kesin hatlarla çevrilmiş bir tek kalıptan çıkmış değil midir? Her büyüme olasılığı, yetkin olmamanın belirtisidir. Her iyi, aynı yasalara uğrar. Halkın ve devletin faydası birbirine öylesine bağlıdır ki, Hercules hakkı için, övülmesi gereken şeyle istenmesi gereken şey birbirinden ayıramaz. Demek ki bütün erdemler birbirine eştir. (Seneca, 2019a: 222).

Seneca’ya göre erdemler en yüce iyiye eş değer olması nedeniyle erdemi maddi ve manevi tüm değerlerin üstünde görmeliyiz. Erdem in değeri ancak yine erdemli bir şeyle ölçülebilir (Seneca, 2019a: 321). Erdem, doğru ve değişmez bir yargıdır. Erdem yeteri kadarına sahip olmaktır (2019a: 464). İnsan yeteri kadarına sahip olmayı aklı ile kavrayacaktır. Erdeme ulaşmak için aklın kendine dönmesi gerekmektedir (2019a: 126). Çünkü erdem tek bir kuralla uygulanır, o da akıldır. Bu akıl herkeste eş değerdedir (2019a: 223). Erdemler de zorunlu olarak eştir. “Ölü ya da diri, herkese hak ettiğini verecektir erdem. Yeter ki iyi niyetle erdeme bağlansınlar, kendilerini süslemeden, boyamadan, neyseler öyle çıksınlar ortaya.” (2019a: 291). Seneca’ya göre erdem; dürüst ve doğru akıldır. Aynı zamanda aklın ve eylemin hareketi erdemde eştir (2019a: 291).

Seneca eserlerinin çoğunda doğa-erdem ikiliği ve birlikteliğini ele almıştır. Ona göre erdem in hareket noktası daima doğadır. Ancak insan olgun bir ruha ve bilgeliğe kendi kendine ulaşabilir. Seneca’ya göre “Tanrı da bilgeyi yılların sayısı bakımından yense de mutluluk bakımından yenemez. Daha uzun süren erdem daha büyük değildir ki.” (2019a: 263). Bu durumda doğa ve Tanrı’nın ulaşamayacağı ve insana ait olan tek

şey insanın kendi bireysel erdemidir. Doğa zaten hali hazırda bir düzene sahiptir. Tanrı da halihazırda bir bilgeliğe sahiptir, ancak insan bu ikisini kendi bireysel yaşamındaki davranış, deneyim ve gösterdiği istekli bir iyi niyet ile elde eder. Bu nedenle Seneca'ya göre bunu Tanrı'dan istemek saçmalıktır (2019a: 144). Seneca'nın da dediği üzere "[h]erkes kendi ahlakını kendi yaratır, yaptığı işi kadar belirler" (2019a: 160) erdemini. İşte insanın doğası bundan ibarettir. Doğa yasalarının bu noktada hükmü yoktur. "Erdem, doğayı ve kendi doğasını kavrayan insanın bunlar arasında gördüğü zorunlu bağıntıya dayanır." (Türkmen, 2019: 267). Ancak her ne kadar bunun zorunlu bir bağlantı gereği olduğunu bilsek de Seneca'nın da dediği üzere "erdem bir seçim meselesidir." Erdemli olup olmamak insanın bireysel tercihinin kalmıştır. Bu özgür irade ile tercih edilen bir seçimdir. İnsanın özgür seçimlerinin olduğu noktada insan, doğaya uygun davranmaktan sıyrılıp kendi doğasına uygun davranarak erdeme ulaşacaktır. "Onlar kendilerini çarmıhlardan kurtarmaya çalışsa da sizler kendi elinizde kendinize bu çarmıha çıkıyorsunuz." (Seneca, 2021b: 26). İnsan yalnızca kendi kendisini köle kılabilir. Seneca için zorlu bir yolu geçmeyi zihnen amaç edinen kişi en büyük başarıya ulaşmıştır: Gerçek mutluluğa (2021b: 27).

Seneca'ya göre erdem; daha çok hareketli, zorlu yolların, zorunlulukların olduğu yollarda kendisini gösterir. Seneca için bu böyledir, başka bir yolu yoktur. İyi insan erdeme ulaşmak için, bilgelik yoluna girmektedir. Yani erdem yolunda bilgelik için çabalamalıdır. Çünkü erdeme giden yol herkesin ulaşamayacağı çetin bir yoldur. Sıradan insanlar bu yolda büyük zorluklar çekecektir. Erdeme ulaşmak isteyen insan ise bunları bir sınama aracı, acı verici bir deneyim basamağı olarak kabul etmelidir. Onurlu ve erdemli yaşamak isteniyorsa, daha baştan zorluklar, acılar, felaketler göze alınmalı ve kaderden şikâyet edilmemelidir. Bu bağlamda Nietzsche'nin de şu sözleri hatırlanabilir: "İnsan en çok erdemleri yüzünden cezalandırılır." (Aktaran: Günay, 2019: 125). İstisna olarak belki talihin getirdiği kolaylıklar olabilir ama orada da bir erdem bulamayız. Aslında kaderin şans tanınması gerçek mutluluğu keşfetmek anlamında kötü bir durumdur. Çünkü insan hayatı boyunca hep şanslı olduğunu düşünüp, mutlu olduğunu sanırken gerçek mutluluğun ne olduğunu

keşfedemeyecektir. Bu nedenle her şeye kolayca erişmek şans değil, erdem için büyük tehlikedir. Çünkü böyle bir durum kendini tanımak için erteledir, bir gölgedir (Seneca, 2019a: 86). Bu nedenle erdeme ulaşmak öyle kolay değildir. Onu elde edebilmek için çok zaman harcayıp emek vermek gerekmektedir. Yapılan her iş kişinin kendi sorumluluğundadır ve kişi bunu önce kendi için yapmalıdır (2019a: 115). Bu nedenle Seneca için erdemli olmanın yollarından biri insanların kendi kusurlarını görmesidir. Böylelikle insanlar kendi iyi ve kötüsünü ayırt edebilecektir (2019a: 43). Aynı zamanda bağışlayıcı olmak ve karşılıklı uzlaşma kurma da erdemli olabilmenin yollarındandır.

Seneca bulunduğu konum ve sürdüğü yaşam gereği, arzuların gücünü ve insanların nasıl değişebileceklerini çok yakından başına gelenlerle gözleme fırsatı bulmuştur. Seneca, edindiği tüm deneyimler ile benimsediği Stoacı ahlak öğretisinde insanın birdenbire erdemli olamayacağı görüşünü kabul etmiştir. Onun amacı kinci ve ayartıcı durum ve koşullara karşı, azimli bir cesaretle erdem yoluna girmeye çalışanları yüreklendirmek ve erdemli olma çabalarını sürdürmelerini sağlamaktır. Seneca erdem yolunda ilerleyenleri üç sınıfa ayırır: Birincisi, günahlarından tümünü olmamakla birlikte, kimilerini terk etmiş olanlar. İkincisi, arada bir geriye dönmelerine karşın, genel olarak kötü tutkuları yadsıma kararlılığına ulaşanlar. Üçüncüsü, geriye dönme olasılığını artık yok etmiş olmakla birlikte, henüz kendilerine güvenden yoksun ve kendi öz bilgeliklerinin farkına varmamış olanlardır (Copleston, 2009: 74-75). “Seneca’ya göre bu son basamaktakiler erdemli olmaya en yakın olmakla birlikte ruh dinginliğine ihtiyaç duyan kişilerdir.” (Ilgaroğlu, 2019: 23). Bu üç yolu tamamlayabilmiş kişi hem erdem yolunu keşfetmiş hem de mutluluğa ulaşmış kişidir. O halde bu ruh tutumlarını insan nasıl iyi hale getirecektir? Seneca’ya göre, bütün yaşam yasalarını özümsemiş, düşüncelerinde kararlı, olayların gerçekliğini kavramış ruh, tutum olarak en iyi duruma gelmiş demektir. “Değişmez, kesin düşünceye varanlar erişebilirler sükunete sadece. Geri kalan herkes ansızın yere düşer, tekrar eski yerine döner; yitirdiği ile istekleri arasında hep bir geliş gidiş içindedir.” (Seneca, 2019a: 401).

Seneca yanlış kanılardan sıyrılıp erdeme ulaşmakta en iyi yol göstericinin felsefe olduğundan söz eder (Seneca, 2019a: 119). Çünkü doğanın parçası olan her şey erdemi vermeyecektir. Seneca bizi yalnızca felsefenin erdeme ulaştıracağına inanır. Yaşamın diğer tüm unsurları ise yalnızca erdem için ön hazırlıktır. Bu nedenle felsefe dışındaki her şey bizi erdemden uzaklaştıracaktır. Mevsimleri bilmek, ateş yapmayı öğrenmek ya da tatlı meyveler toplamak bize doğadan erdemi vermeyecektir (2019a: 334). Nitekim Seneca'nın ahlak felsefesinde bu nokta tam olarak insan doğası ile ilgilidir. “Bizim kralımız da ruhumuzdur. O sağ salimken her şey görevi başındadır, buyruğa uyar, boyun eğer.” (2019a: 449). Aklın farkını kavramamızı sağlayacak olan felsefedir. Felsefe, insan doğasında bireysel ve özgün bir erdemin farkını ortaya koyacak aklın aracı unsurudur.

Seneca'ya göre erdemli olma yolunda zenginlik Stoacılar da olduğu gibi büyük bir problem değildir. Erdemli bir kişi zengin de olabilir, onun zengin olması erdemsiz olduğu anlamına gelmez. Sahip olduklarının bir gün bedeni gibi yok olacağını bilip ona göre yaşayan bir kişi erdemli olabilir, sorun onlara sahip olmamak değil, onlara endişe ile sahip olmaktır (Seneca, 2021b: 29). Örneğin, zorlu şartlarda ailesi için çalışıp çabalayan, onlara rahat bir hayat yaşatmak isteyen bir kişi, zenginliğe ulaştığında bunun mutluluğunu yaşamalıdır. Ancak hiç beklemediği bir anda bu zenginlik elinden gittiğinde doğası gereği şanssız olduğunu düşünerek veryansın etmemelidir. Zenginliğe doydum diyerek yoluna devam etmelidir. Hatta Seneca, zengin bir kişinin erdemliliği daha güçlü bir şekilde göstereceğine inanır, çünkü “fakirlikte sadece bir çeşit erdeme yer vardır, o da fakirliğe boyun eğmemek ve onun altında ezilmemektir, oysa zenginlikte ölçülülük, cömertlik, dikkat, düzenlilik ve her yere yayılan bir görkem” (2021b: 30) vardır. Seneca'ya göre zengin bir kişi faydalı olmayı göze almalıdır. Mal, mülk ile tanınan biri olacağını düşünüyorsan, erdem sana çok uzaktır. Ancak zenginlik iyi şeylerden değildir, sadece erdemliliğin görkemini gözler önüne sermek için gereklidir.

Seneca 116. mektupta erdemli olma yolunda duyguların olabileceğini, ancak bu duyguların aşırı istekli duygular olmaması gerekliliğinden söz eder. Stoacılar da duygulanımlara yer yokken Seneca duygusuzluğun bir insanın yaşamına aykırı olduğunu düşünür. İnsan sevmek de ister sevilmek de ister. Bir şeylerin hazzına varmak ister. Haz gereklidir, ancak bu erdemi bozmadığı sürece gereklidir. Haz erdemi bozmadan nasıl korunacaktır? Seneca haz ve erdem arasında belirgin bir fark olduğuna inanmaktadır. Bu farkı ortaya koyacak olan seçimdir. Çünkü erdemi seçmiş kişi soylu bir karakter örneğidir. Hazzı seçmiş bir kişi ise rezil şeylerin peşinde koşan kişinin karakter örneğidir. Hazlarının peşinde koşanlar doğal arzularının dışına çıkamayacaklardır. Bu nedenle sürekli olarak hazlara aç olacaklardır. Ancak haz dengede tutulursa erdeme engel olmayabilir. Seneca'ya göre olması gereken erdemin hazdan önde gitmesidir. Hazzın aşırısı insana zarar verecektir, erdem ise hazzın ölçüsünü koruyacaktır. Çünkü “erdem tam ve eksiksizdir azı ya da çoğu olmaz dolayısı ile ölçüsünü korur, burada erdem taktır.” (Seneca, 2021b: 19).

Seneca erdem ve hazzın belli bir ölçülülük dahilinde birleşebileceğini düşünmektedir. Ancak erdemden doğacak keyif mutlak bir iyinin parçasıyken haz geçici ve değişken bir iyinin parçasıdır. Mutluluk ve dinginlik hazdan daha fazlasıdır (Seneca, 2021b: 21). Bu nedenle en yüce iyi hazzı değil erdemi tercih etmektir (Küskü, 2020: 58). Böylece bir insan için erdemden daha değerlisi olamaz (2021b: 22). Bu durumda haz erdeme eşit değil, erdemin kontrolü altındadır (Öztürk, 2017: 35). Nitekim Seneca'ya göre gündelik yaşamın hazzı erdemsizliği, en yüksek iyiye duyulan sevinç ise erdemi verecektir. Bu sevinç kendisine dair hakikatin bilgisine ulaşmış kişide açığa çıkacaktır ve daima aynı seyirde kalacaktır. Ancak gündelik hazlar ise geçici ve değişkendir. “Bir konuda sevinç duymanın ne olduğunu inceleyen Seneca, sevincinin nesnesini soruşturduğunda, bu nesnenin akla uygun ve aşırıya kaçmayan eylemleri ve tutumları ile sevince neden olduğunu ifade eder.” (Molacı, 2019: 50). Erdemden öteye gitmemek adına bundan öte bir haz olmamalıdır.

Seneca'ya göre insanlar tüm yaşamı boyunca bir arenanın içindedir (Seneca, 2019a: 94) ve bu arenada ölene dek kendi kendisiyle savaşmalıdır. Çünkü bu erdemli olmanın en temel belirleyici unsurudur. Bu nedenle kişinin öncelikli olarak yapması gereken şey, özgürce kendisine sahip olmak, aklı bulandıran düşüncelerden uzak durmak, yaptıklarında tutarlı olmak ve kendinden memnun olmaktır (2019a: 128). İnsan, erdeminin farkına kendisine verdiği değerle varacaktır. Bir insan ister cana yakın olsun ister içine kapanık, mühim olan kendindeki erdeme sürekli saygı göstermesidir. Bireyin erdemine karşı gösterdiği kararlılıktaki değişmezlik hem dışsal unsurların hem de kendi kendinin efendisi olmasıdır. “Bir adam dışsal unsurlarla bozulmasın ve ele geçirilemez olsun, sadece kendine hayran olsun, ruhen cesur, her duruma hazırlıklı ve kendi yaşamının mimarı olsun.” (Seneca, 2021b: 13). Hiçbir insan erdeme ve bilgeliğe ulaşana dek mükemmel değildir. Ancak zihin, her şeyi kendi egemenliği altında yaptığı takdirde başına beklenmedik bir şey gelmeyecektir. “En güvenilir erdem kendisini uzunca, dikkatle ölçüp tartan, denetleyen, yavaşça ve dikkatlice öne çıkandır.” (Seneca, 2020: 1.11.23).

Seneca'ya göre bir sanatçının eserini ortaya koyarken o esere karakterinden bir şeyler yansıtmaması o eseri değersiz kılar. Erdem de birey için öyledir. Erdeme karşı sevgi duymayan ve erdemi karakterine yansıtmayan bir kişi yaptığı her şeyde kendisini değersiz kılar. “Herkes sahip olduğu iyi kadar değerlidir. Bir çekmece, içerdiği şey kadar eder ama çekmecenin değeri içindekine eklenir. Kim para dolu bir keseye içinde saklı olan paradan daha çok değer biçer?” (Seneca, 2019a: 321).

Sonuç olarak, felaket olarak adlandırılan olaylar, aslında erdemın ortaya çıkış koşullunu oluşturmaktadır. Bu noktada Seneca'nın ahlak anlayışında kişinin deneyimleri, özellikle kötü ve olumsuz olanları, ahlaklı olmanın vazgeçilmez, onsuz olunmaz koşullarıdır (Günay, 2019: 125). Deneyimin insan için önemi, deneyimin maddi boyutu değil, kişinin kendi faydasına nasıl kullanıp değerlendirdiğiyle alakalı bir durumdur. Erdemli kişinin sahip olduğu güç ise her şeyin doğadan geldiğini bilip ona göre davranmak ve sonrasında erdemini kendi için en iyi şekilde oluşturmaktır

(Seneca, 2019a: 470). Çünkü doğa insanın kendini bilmesi için bir ön koşuldur (Küskü, 2020: 42). İnsanın tüm yaşamsal deneyimi ise bireysel insan doğasındaki bitiş çizgisidir. Bu nedenle kişi kendinde sabit bir karakter oluşturmmalıdır. Yapılanlar kendi karakterine özgü, özgün, başkalaşmamış olmalıdır. Nasıl ki her kişinin tensel kokusu farklı ise uyguladıkları kendiliklerine ait olmalıdır. Yaptıkların sen koksun. Örneğin, sessiz sedasız yapılan sosyal yardımlar, bu yardımı gösterişe çevirenlerden daha değerli ve erdemli bir harekettir.

4.2.1. Erdemli Olmaya Engel Nedenler

Erdeme engel olan ve ruh dinginliğini bozan nedenler; davranış, iştah (*horme*),²⁶ korku, kederlenme, müfrit güdüler, yanlış varsayımlar, düşüncesizce yapılan tercihler, acı, kontrolsüz öfke nöbetleridir. Seneca'ya göre bu nedenlere sebebiyet veren maddi etkiler; ihtişamlı salonlar, şan-şöhret, soylu ya da güzel kadınlar, göz alıcı eşyalar insanın değişken hazlarında hızla eriyip gidecektir. Bunlar tamamen maddi hazlardır. Ona göre erdemsiz kişiler daima bunlarla övünmeyi sever ve bunlar asıl olarak kişinin kendine yabancılaştığı kaynaklardır. “Çünkü bu tam anlamıyla insana verilmiş değildir. Sahneyi donatan dekor, sahiplerine geri verilmesi gereken ödünç eşyalardan oluşmuştur.” (Seneca, 2021c: 30). İnsanın sahip olduğunu sandığı her şey bir gün yok olup gidecektir. Geriye sadece çok değerli aklı ve zamanla güçsüz düşecek bedeni kalacaktır.

Seneca, 14'üncü Mektupta “beden hoş tutulmalıdır ancak asla bedene köle olunmamalıdır” der. Ona göre bedenin varlığıyla her şeyi gerçekleştireceğine inanan kişi, o bedenin kölesidir. (Seneca, 2019a: 68). Nitekim bedene önem veren kişilerin henüz ruhu olgunlaşmamıştır (2019a: 258). Seneca'ya göre beden ruhun sırtına vurulmuş bir yükür. Bu nedenle bedensel zevklere aldırış etmemek gerekir. Örneğin

²⁶ *Horme*: İştah, içtepi. Stoacılar, bir şeye doğru yönelen ya da kaçınılan anlamına gelen “ruhun ilk hareketi”dir. (Peters, 2004: 157; Cevizci, 2005: 849)

cinsel hazlar, zamanın büyük kısmını vücudun sıkı ve diri görünmesi için harcanması bu kapsamdadır. Seneca'nın özgürlüğe dair söylemleri de tam da bedeninin zevklerini hor görebilmesi düşüncesinde saklıdır (Seneca, 2019e: 66). Bu nedenle kimse bedenini diğer ahlaki değerlerden üstün görmemelidir; insanın özgürlüğü için akıl, onur ve şeref konuları daima ön planda olmalıdır.

Seneca'ya göre dış dünyaya duyulan, kendi gerçekliğini göremeyen ve cinsel açlığı zirveye ulaşanların şehvetin arzusunu erdeme dönüştürmeleri çok zordur. Seneca *Doğa Araştırmaları*'nda böyle bir kişiye örnek olarak Hortius'u verir. O, ahlaksızlığın her türlü sınırını zorlamıştır ve hem kadınlara hem erkeklere açgözlülükle saldıran erdemsiz bir karaktere sahiptir. Kendisini boy aynalarında görmekten yerine dev aynalarında görmeyi tercih etmiştir. Ve aynadaki suç ortağından gerçekmişçesine zevk almaya başlamıştır. Seneca için Hortius; aynaları amacının çok dışında kullanan, utanma duygusundan mahrum, ahlaksız bir kişiliktir (Seneca, 2018a: 58). Seneca'ya göre böyle karaktere sahip biri canavardır. Bunun beraberinde ulu orta zina yapmak, ağız dolusu küfürler savurmak da erdemsizliktir.

Seneca maddi hazlar gibi tutkular ve korkuların da erdeme engel olan nedenler olduğunu düşünmektedir. Ona göre tutku ve korku, kişilerin kendi varlığını geliştirmesi konusunda akli zayıflatır. Tutkular son bulduğunda korkular da son bulacaktır. Çünkü korkuyu oluşturan neden bir şeye tutkuyla bağlanmaktır. Bunun nedeni yaşamımız boyunca onları elde etme ya da kaybetme korkusundandır. Bunun çözümü duygusal konulara uzak durmaktan geçmektedir. Böylece korkular azalacaktır (Seneca, 2019a: 42). Korkuların kendisini yaratacak olan rahat bir yaşamdır. Sürekli korku halinde yaşayan ruh bunu alışkanlık haline getirecektir ve erdemden epey uzaklaşacaktır. Sakınılması gereken nedenlerden bir diğeri de kaba güruhtur (2019a: 44). Seneca ne kadar çok insanla irtibat kurulursa, birey için tehlikenin o kadar çok olduğunu söyler. Çünkü insanın iyi huyunu ortaya koyması çoğunluk arttıkça daha da zorlaşacaktır. Toplulukla kurulan ilişki hata payını artıracaktır. Yani bu insanı aç

gözlü, acımasız ve katı kuralcı bir insana dönüştürebilir. Dolayısıyla ne kadar az insan, o kadar çok huzur, o kadar çok mutluluk ve o kadar çok erdemlilik.

Seneca; cana, mala olan zevk kadar onlara zarar vermenin de erdemsiz bir davranış olduğunu düşünür. Seneca, dönemindeki kanlı arenaları eleştirir. Günümüzde buna İspanya’da yapılan boğa güreşi ve domates festivalleri örnek verilebilir. Bir cana, bir mala gereksiz bir şekilde zarar vermek; sırf zevk ve keyif için bir boğaya zarar vermek, bir varlığa zarar vermektir. Festival için tonlarca domatesi yok etmek binlerce aç insan varken onları düşünmeden o yiyeceği heba etmektir. “İnsanlar sabahleyin aslanların, ayıların önüne atlıyor, öğleyin de onları izlemeye gelen insanların önüne. Bir önceki kıyımın katilini yeni katil adayının karşısına atmayı buyuruyorlar ve yeni başka bir kıyım için saklıyorlar.” (Seneca, 2019a: 46). İşte bunlar erdemsiz ve canice yapılan hareketlerdir.

Seneca’ya göre tembellik ve bilgisizlik de insanı erdemsiz yapar. Bilgisizlik daha da çok bilgisiz doğurur; bilmeye çalışmamak hep bir şeylerin üstünü örtmeye çalışmak, anlamaya anlamlandırmaya, öğrenmeye çalışmamak insanı bilgisizliğinin dibine çekecektir. Seneca’ya göre böyle kişiler yaşlandıklarında kendilerine bir şey katamadıklarından ve geç kaldıklarından dolayı pişmanlık duyacaklardır, ancak o zaman çok geç olacaktır. Seneca’ya göre böyle bir kişi hem mutsuz hem de kimliksiz bir ölüme ulaşacaktır (Seneca, 2019a: 67).

Seneca’ya göre erdemsizliğin en hızlı geliştiği duygu öfkedir. O, öfkeyi tüm duyguların en üstünde vahşi bir duygu olarak görür. Diğer duygular ise yazgının bir dürtüsüdür ve eylemlerden oluşur. Öfke, kan, işkenceler ve silahlar, insanlık dışı bir arzusun ürünüdür. Seneca için öfke, Helenistik felsefi görüşüne ait olan, yapılan hataya karşı duyulan intikam arzusudur²⁷ yahut Poseidonios’un görüşü ile paralel bir

²⁷ Seneca Aristoteles’in tanımından faydalanır; öfke “acının intikamını almak için duyulan ateşli arzudur.” Aristoteles’in *Peri Psykhe* eserinden alınmıştır (Aristoteles’ten aktaran An Breath, W. S. Hett, 1957: s. y.). (*Peri Psykhe*, s. 403a30).

şekilde bir kişinin haksızlığa uğradığını düşünüp kendisini haksızlığa uğratan kişiyi cezalandırma isteğidir. Bir başka örnek olarak birinin bize zarar verme ihtimaline karşılık, ona zarar verme güdüsü ile duyulan animus kışkırtmasıdır.²⁸

Seneca öfkeyi insan doğasından hareketle örneklendirir. Çünkü Seneca için doğru ruh durumu ancak insan doğasından yola çıkılarak anlaşılacaktır. Burada da asıl insan davranışlarının doğadan hareketle değil, insan doğasından hareketle kavranabileceğini kendisi de kabul etmiş olur. Seneca için en acımasız varlık insandır. İnsanlık, karşılıklı yardımlaşmayı öfke de karşılıklı yabancılaşmayı doğurmuştur. İnsanlık iyilik yapmanın, öfke zarar vermenin örneğidir. Öfke en yakınını dahi tanımazken, insanlık yedi kat yabancıya dahi yardımda bulunur. Seneca için insanın yaşamı, uyum ve başkalarından yararlanma için sevgiyle gerçekleşen bir alandır; öfke ise bu alanı bozmak ister (Seneca, 2020: 1.5.12). Seneca'ya göre öfkeye meyilli bir kişinin yapısı şu şekildedir;

[K]endini denetlemekten yoksun, nezaketten uzak, yakınlarını tanımayan, yapmaya başladığı herhangi bir şeye inatla dalmış, mantık ve öğüde kulakları sağır, önemsiz sebeplerden heyecanlanan, neyin doğru ve adil olduğunu algılamada beceriksiz ve sanki bilinci olan kayaymış gibi çarpıp ezdiği şeyin üstünde kendini de parçalara ayıran bir yapısı vardır (Seneca, 2020: 1.1.4).

Seneca'nın öfke kontrolü olamayan bir insanı insanlık değeri açısından çok aşağı gördüğü aşıkardır. Yapılan diğer kötülükler örtbas edilebilir. Ancak öfke asla gizlenebilir bir duygu değildir. Seneca öfkeyi hayvanca bulur ve hayvanların gözlemlenen öfke durumlarının insanlarda da görüldüğünü dile getirir (Seneca, 2020: 1.2.6). Öfke ve diğer tutkular arasındaki fark, bireysel ve kontrolsüzce yapılan bir davranış olmasıdır. Bu nedenle öfkeyi kullanan kişiler en zayıf insanlardır (2020: 1.3.8).

Seneca öfkenin karşısında durmak ve onu reddetmek için, öfkeyi harekete geçiren nedenlerden uzak durulması gerektiğini söyleyerek, üç neden olduğundan söz

²⁸ Ayrıca bkz.: Seneca, 2001.

eder. İlk neden tutkudur, çünkü tutku akı körleştirir. Çünkü tutku akla düşmandır. Akıl tutkuyu denetlemek için dışarıda olmalıdır. Tutkuya uygun yaşamak ruhun kötüye yönelmesi, akla uygun yaşamak ise ruhun iyileşmesidir. Diyelim ki ruh öfkeye kapıldı ve ruhu kötüye sürükledi. Bu ruh iyi olamaz mı, insan tutkulardan ve öfkeden sıyrılmaz mı (Seneca, 2020: 1.8.17)? Seneca için akıl öfkeden daha güçlüdür. Bu nedenle düzelme şansı vardır. Ancak madem akıl öfkeden daha üstün, neden akıl kontrolünü kaybedip öfkeye yenik düşer? Seneca bunun, öfke anını kontrol edemeyen ve tutkuları üst noktada olan insanların zayıflığından kaynaklandığını düşünür. Kapılınca, öfkeden ve tutkudan kurtulmak kolay değildir. Erdem kendi kendine yeterli bir durumdur, öfke ise kötülükten kendine muhakkak pay alır, erdem kötülüğe gereksinim duymaz. Erdemli insan, kurallara uymasını bilen yararlı bir askerdir, tutkular ise hiçbir şeye boyun eğmeyen ve buyuran duygu durumlarıdır. Bu nedenle öfkenin karşısında hiçbir duygu olmayacaktır (2020: 1.10.19). Akıl kendi dışında başka şeylere güvenmemelidir. Kendine güvenebilmesi için kendi kusurlarını fark edip bunlar için çaba göstermelidir. Seneca için tutkunun kölesi olan, yaşam boyu bir zorbanın boyunduruğu altındadır. Tüm bunlar birer erdemsizlik durumudur. Erdemleri bu şekilde erdemsizliklerin altına alan kişiler kendilerini rezil duruma düşürmekten başka bir şey yapmamaktadırlar.

Seneca'ya göre, öfkeyi harekete geçirecek olan ikinci neden inattır; kimi insanlar inatları uğruna öç almanın peşinde koşarlar ya da kendilerini ön plana atmak isterler. Üçüncüsü ise insanın denetimi dışındadır; akıl burada devre dışı kalır. Örneğin hapsirliğimiz geldiğinde kendimizi tutamayıp hapsirmamız, esneme geldiğinde esnememize engel olamayışımız gibi, bunlar akılla aşılabılır durumlar değildir. “[B]ilinçli olarak ortaya çıkarılıp sonra durdurulabilen bir duygudan farklıdır.” (Seneca, 2020: 2.4.51). Diyelim ki öfkeye kapıldık, öfkeyi ortadan kaldırmanın yolu nedir? Seneca öfkeyi ortadan kaldırmanın yöntemini iki şekilde ele alır: Birincisi, öfkelenmeyi engellemek; ikincisi de öfkelendiğimizde yanlış yapmayı önlemektir (2020: 2.18.70).

Öfkeyi engellemenin yolları; bunlardan biri yaşanan her şeyi tarafsız bir şekilde yargılamak, ne olursa olsun hiçbir şeyin hatasız olmadığını kabullenmektir. Yapılanın yanlış olduğunu kabullenmeli, böylece öfkeye kapıyı aralamamalıdır. İnsan kendisine olan öfkesini yenemezse başkalarına olan öfkesini de yenemez. Öncelikli olarak kendi içinde kendine kızdığı noktaları düzeltmelidir (Seneca, 2020: 2.28.86). Peki, insan nasıl iyileşir? Öfkesini uyandırdığını bildiği kişilerden uzak durmak onun ödevidir. Uzak durulması gereken bu kişiler; küçümseyici, konuşkan, tacizci, saygısız, “davranışlarıyla böbürlenene, palavracı, kibirli havalarıyla sizi rahatsız eden kişilerdir.” (2020: 3.8.116).

Öfke sevgimden kaçıyor, sevgi öfkemden. Medea en karanlık anında dahi içindeki anne ve eş olmanın temsil ettiği masumiyeti barındırıyor. Ancak bu ikilemden çıktığı anda ya da daha yalın bir biçimde öfkeyi ve intikamı seçtiği anda oğullarını teker teker öldürmeye başlar ve Iason’dan intikam almanın verdiği bir Katharsis’e ya da daha yalın bir memnuniyete erişir (Seneca, 2019b: 55).

Seneca pişmanlıktan erdeme geçiş için en güvenli yolun sıralamasını yapar. Zihni karmaşıklık ve başka zihinlerin etkisinden kurtarıp kendi haline bırakmak en doğru yoldur onun için. Karşı konulamaz arzusundan geri kalması gerektiğini de öğrenmeli (içtepi/*horme*). İnsanın tüm bunları yapabilmesi için önce kendine dönmesi gerekmektedir (Seneca, 2018a: 107). Kendisine dönen kişinin en büyük başarısı, kafasının içindekini görmesidir ve bir kusur var ise bunu gidermesidir. Bu hakimiyet devletler için büyük bir toplumu yönetmede daha kolay sağlanır. Asıl zor olan insanın kendinde kurduğu hakimiyettir. Kusurlar erdemle iç içedir, insanın yapması gereken erdemi kusurlardan kurtarabilmektir (Seneca, 2019a: 446). Çünkü kusur insanlara dalkavukluk yaptırır (Seneca, 2021b: 17). “[E]n yüce iyi ruhtaki uyumdur, nitekim erdemler de sadece uzlaşının ve birliğin olacağı yerde bulunmalıdır. Kusurlar ise birbiriyle çatışma halindedir.” (2021b: 14). İnsan, yaşamında kendini yöneten ve doğanın sunmuş olduğu talihsizliklere katlanabilme gücüne sahipse erdeme ulaşması an meselesidir.

Seneca üç tür yaşam biçimi olduğundan bahseder. Bunlar sırsıyla; haz, temaşa ve eyleme adanmış yaşamlardır (Seneca, 2021a: 40). Seneca’ya göre bunlar birbiriyle

bağlantılıdır. “Hazzı savunan temaşadan, kendisini temaşaya adayan hazdan, yaşamı eylemlerle şekillenen ise temaşadan yoksun değildir.” (2021a: 41). Bunların her biri birbirinden bağımsız düşünülemez. Ancak hepsi birbiriyle ölçülü bir durumda olmalıdır, aksi taktirde hep bir dengesizlik çıkacaktır. Nitekim bunları edinmek epey bir zaman ve tecrübe gerektirir.

Sonuç olarak, insanın erdeme engel olacak nedenlerden uzak durması ve erdemli olabilmesi için deva bulacağı etken, gidilen yerler değil, kendinde taşıdığı akıldır. Akı, geçici heveslerden kurtarmak ruhu güçlendirecektir. İnsan aşırı istek, öfke ve korkularından tamamen kurtulamaz; yalnızca bunları dizginlemeyi öğrenir. İnsan tüm bunlara yaşamın bizimle alakalı olan kısmına odaklanmakla ve duygularımıza karşı gösterdiğimiz mücadeleyi başarmakla ulaşacaktır (Seneca, 2020: 82).

4.3. Kader, Tanrısal Öngörü ve Talihe Savaş Açan İnsan

Mutsuz bir yaşamdan kaçınmayı öngören Roma düşünürleri mutsuzluğa neden olan kaynağın bilgisizlik olduğunu ve bu bilgisizliğin yanlış varsayımlardan ortaya çıktığı görüşünü benimsemişlerdir. Bu bilgisizlik, kaderden gelen şeyleri değiştiremeyeceğimizi anlamamamızdan ve kendimizce gerçekleştireceğimiz potansiyelimizin farkında olamayışımızdan kaynaklıdır. Bu bilgisizlikten kurtulmak, doğanın yasalarını bilip ona göre hareket etmekle ve yaşama kendimizi yönlendirmekle mümkündür. Seneca bilgisizlikten kurtulmanın *Tanrısal Öngörü*’de ifade ettiği üzere “tanrıların davasını üstleneceğim” sözü ile evrenin akıllı olan Tanrı gibi, insan akıllı üzerinden doğadan hareketle mümkün olacağından söz eder. Bunun sonucunda ise Seneca insan doğasının açıklanabileceğini göstermek istemiştir (Seneca, 2019e: 31). Bunu Stoa felsefesinde temel olan üç kavramla ortaya koyar. Bunlar: Kader, Tanrısal öngörü ve talihtir. Seneca için bu kavramlar doğayı temsil etmektedir. Çünkü bu kavramlar Tanrı’nın kudreti ve kutsallığının temsilidir (Çevik, 2010: 76). Seneca, talih, kader, öngörü konularını tanrıların yasası olarak benimsemiştir. Kendisi erdemin yolu için bunların tek tek aşılması gereken konular olduğunu düşünmüştür. Bu davayı Tanrılar adına üstlenir.

Seneca'ya göre kader “doğa yasasıdır, Tanrısal öngörü ise evren üzerinde ilahi bir kontrol ve egemenliktir.” (Avar, 2019: 38). Seneca doğadaki her şeyin Tanrısal öngörü ile gerçekleştiğini ileri sürer. İnsanı Tanrı'ya yaklaştıracak olan şey Tanrısal öngörüye göre yaşamaktır. Nitekim insan Tanrısal öngörü ile kendi gücünü keşfedecektir (Seneca, 2019a: 197). Seneca *Doğa Araştırmaları*'nda kader anlayışını evrendeki her şeyin, her hareketin zorunluluğu olarak kabul etmektedir. Seneca felsefesinde kader, tanrıların bile ayrıcalığının olmadığı mutlak bir zorunluluktur. Bu nedenle kader, tüm Tanrısal ve insani işlerin üstündedir. Bunu bozacak hiçbir güç yoktur (Seneca, 2018a: 88). Tanrı, her ne kadar kaderin zorunluluğuna bağlı olsa da en büyük yetkisi, kaderin yaratıcısı olmasıdır. Hatta o kendi alın yazısının peşinden gider. Çünkü kendi kaderini kendisi yazmıştır.

Seneca'ya göre doğa olayları da kaderi değiştiremez. “Çünkü yıldırım da kaderin bir parçasıdır.” (Seneca, 2018a: 88). Kefaret, dua ve merhamet etmek de kadere dahildir. Bu nedenle başa gelen her şeyin kefareti ödenecektir. Hatta yıldırımlar Tanrısı Luppiter de tamamen doğa ile hareket eder ve zorunlu olarak ona bağlıdır. Bu nedenle doğa Tanrı'dan bağımsız hareket edemez, insan da doğadan bağımsız hareket edemez. Seneca bu zorunlulukların iyinin ortaya çıkması için olmazsa olmaz olduğunu söyler. Bu nedenle insanlar kaderin zorunluluğundan sıyrılmayacağını anlayıp yaşamlarındaki mücadeleyi ona göre vermelidirler (Seneca, 2008: 9). Ancak Tanrı, kaderi dağıtırken niçin iyi insanlara sefillik, doğumla birlikte gelen engel, talihsiz bir ölüm verirken, yaşamını sıkıntı çekmeden refah içinde geçirenlere bu konforu sağlamıştır? Seneca'ya göre “[s]anatkar hamuru değiştiremez; yasa böyle.” (Seneca, 2019e: 77).

Asıl olarak Seneca'nın ahlak felsefesinde kader konusu, yaşamımızın her anını ona göre yaşadığımız “kaderden nasıl doğru bir şekilde faydalanabiliriz” ile şekillenmiştir. İnsan yazgısını ya da Tanrısal öngörüü değiştirebilir mi? Örneğin ölüm, doğmak bir yazgıdır, nasıl değiştirilebilir? Tanrı'nın bize öngördüğü anne baba, sakat doğmak, çok sevdiğin yakın arkadaşını kaybetmek vb. şeyler bizim asla

değiştirebileceğimiz şeyler değildir. Seneca'ya göre erdemli bir kişi, kendisini bu zorunlu yasa karşısında köle değil, tanrının takipçisi olarak hisseder. Böyle bir durum karşısında köle gibi hissetmek insanın kendisine eziyet etmesinden başka da bir şey değildir. Bu nedenle kadere karşı koymanın hiçbir anlamı yoktur (Seneca, 2019e: 75). Çünkü ölüm, doğum, cinsiyet gibi yaşama bağlı durumlar insan iradesinin dışında gerçekleşmiş, tamamen kaderin elinde olan nedenlerdir (Seneca, 2018a: 90). Dolayısıyla iyi insanın kaderini kabullenmekten başka çaresi yoktur ve kaderiyle hayatına devam edeceğini bilmelidir.

Seneca bu görüşünden hareketle kaderi değiştirmeden bireyin kararları doğrultusunda gerçekleşen durumları ele alır (Seneca, 2018a: 89). Bu da insan doğasında, kadere savaş açmakla mümkündür ve bunun sonucunda kişinin erdemi ortaya çıkacaktır. Çünkü Seneca için ahlak alanında kaderin söz hakkı yoktur (Seneca, 2019a: 134). “Kader bana savaş açtı, onun buyruklarını yerine getirecek değilim. Boyunduruğuna girmiyorum ama daha büyük cesaret gerektiren bir şey yapıyorum: Fırlatıp atıyorum onu.” (2019a: 172).

Seneca Stoacılar gibi kadere boyun eğmeyi kabul etmek yerine kaderle savaşmak gerektiği görüşünü benimsemiştir. Bu savaşı da kişi ancak kendi için verecektir. Seneca'ya göre aklının gevşemesine izin veren kişi, zevke ve acıya boyun eğmiştir. Bunun sonucunda akıl yerini ihtiras ve öfkeye bırakacaktır. Bu ikisi aklı zehirler. Seneca'ya göre tüm bunlar özgürlüğümüzü kendi elimizle kısıtlamamızdan başka bir şey değildir. “Nedir özgürlük? Hiçbir şeye, hiçbir zorunluluğa, hiçbir duruma köle olmamaktır. Kaderi eşit şartla savaşa çekmek! Ondan daha güçlü olduğumu anladığım gün hiçbir şey yapamayacak bana.” (Seneca, 2019a: 172). Bilge insan kadere kafa tutandır. Bu nedenle yazgı bizim içsel özgürlüğümüzü kısıtlamaz. Kaderin ne tür şartlar sunduğu mühim değildir. Burada mühim olan insanın her durumda içsel özgürlüğünü koruyabilmesidir (Altıntop Akabik, 2019: 84). “Kader cesurlardan korkar, korkakları alt eder.” (Seneca, 2019b: 10).

Seneca, insanın her ne kadar yaşamındaki gidişatını değiştiremese bile insanlığındaki yasalılığı değiştirebileceğine inanmaktadır. Buna Seneca'nın da takip ettiği Khrysippos'un "*Tembel Kanıtı*"²⁹ argümanından esinlenerek bir örnek verilebilir. Örneğin Seneca'nın falanca gün öleceği bellidir. Çünkü Seneca ne yaparsa yapsın bir gün ölecektir. Yani sonuç değişmeyecektir. Ancak bu durum Hypatia ne yaparsa yapsın her şekilde anne olacaktır demekle aynı şey demek değildir. Hypatia'nın anne olabilmesi için önce cinsel ilişkiye girmesi gerekmektedir. Bu tarz bir görüş tembel argümanın daima geçerli bir görüş olmadığını ortaya koymaktadır. Çünkü bu durum artık bir seçim, bir tercih meselesine dönüşmüştür. Nitekim bazen olaylar yalnızca o kişinin o eylemi gerçekleştirmesine bağlıdır. Örneğin piyango kazanmak için piyango biletini almanız gerekmektedir. Bu tarz bir anlayış biçimi bizi Stoacılığın kontrol dikotomisi dediği şeye götürmektedir. Bu görüş, insanlık adına gerçekleşen bazı durumların bizim tarafımızdan gerçekleştiğini, bazılarının ise bizim dışımızda gerçekleştiğini ifade etmektedir. Bizim tarafımızdan gerçekleşmeyen çok şey vardır: Doğa olayları, covid-19 virüsü, kontrol edilebilir durumlar değildir. Ancak bunun dışında Hypatia'nın çocuk doğurma isteği ya da birine yardım etme isteği kişinin kendine bağlıdır ve insanlar bunu içsel özgür iradesi ile yapabilmektedir. Bu durumda insanın özgürlüğü insan doğasında geliştirdiği erdemde yatmaktadır.

Seneca erdeme ulaşabilmek için kader gibi talihe de savaş açmak gerektiğini düşünmektedir. Ona göre talihin varlığı mutlak değildir, ancak bireyin yaşamına daima etkisi vardır. Talihi anlamlı kılan bireyin kendi bakış açısıdır. Talih, doğanın oluşumunda rol oynamayan, ancak doğada varlığını sürdüren insanların yazgısını ve niteliksel gelişimlerini belirleyen bir güçtür (Arnold, 1911: 14). "Talih bireyi ilkesi olmayan despot bir yönetici gibi yönetebildiği gibi, onun hizmetine de girebilir."

²⁹ Khrysippos'un tembel kanıtı argümanı hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz.: Long and Sedley, 1987: 28a, 172, 258, 259.

(Seneca, 2019e: 24). Seneca'ya göre talih kaderle alakalı bir durumdur, erdem ise kadere boyun eğmemiş sağlam bir karakterin göstergesidir (Seneca, 2021a: 6).

Talih her şeyi kapsayan bir sorumluluktur. Bu nedenle ne doğadaki herhangi bir şey ne de insanlar bu sorumluluk ve zorunluluğu değiştiremez (Plutarch, 1976: 37.2.). Seneca'ya göre “[e]n büyük lütuflar kaygıyla doludur ve talih en iyi olduğu zaman bile güvenilmezdir.” (Seneca, 2021b: 70). Seneca'ya göre talih insanı mutlu da eder mutsuz da. Bu nedenle başa gelen acı bir haberle hemen yıkılmamak, aşırı sevindirici bir haber geldiğinde ise bunun geçip gidici bir sevinç olduğunu unutmamak gerekmektedir. İnsan için esas olan talihin vadettiği şeylerden ve tehditlerinden uzak durmaktır. O çok arzulanan hayallerin paha biçilemez değerinde olduğunu bilmektir.

Seneca aynı zamanda hiç talihsizlik yaşamamış birinin erdeme ulaşmakta zorluk yaşayacağına inanır. Ona göre bir zafer tehlike olmadan kazanılmışsa onursuzdur. Örneğin günümüzde hiç emek göstermeden bir şirkete atanmak ya da yıllarını vermeden bir kuruma usulsüzce müdür olmak gibi. Seneca için öyle bir kişi yalnızca makamında yükselmenin mutluluğunu yaşayacaktır. Ancak asıl mutluluk olan erdemden yoksun kalacaktır. Bu nedenle talihsizlik büyük bir felaket değil, ruhu daha da güçlü kılacak bir deneyimdir. “[Y]ara almamış bir talih hiçbir darbeye karşı koyamaz. (...) [T]anrılar zaman zaman cesur insanların bir felaketle güreş tuttıklarını seyretmek isteyebilir.” (Seneca, 2019e: 41). Seneca'ya göre talihindeki zorluklara meydan okuyan kişi cesurdur (Seneca, 2019b: 159) ve o kişi göstermiş olduğu cesaret erdemiyle, güçlü ruhuyla Tanrı'ya denktir. Başına kötü olaylar gelmeden o kişinin erdemi ortaya çıkmaz: Kişi, erdemi ancak kötü talihe yenilmeden kanıtlayabilecektir (Özkan, 2014: 56-60). Tanrı için kıymetli olan kötü yazgıya karşı gelip iyiliğin peşinde koşan kişidir. Böyle bir kişi talihsizliğin çaresizliğine kapılmadan ardından koşan ve bununla yaşamaya alışandır (2019e: 73).

Sonuç olarak Seneca'ya göre, felaketler karşısında cesurca duran, bolluğun karşısında aklını terbiye eden, talihin getirdiklerinin değişebileceğini bilerek buna hazırlıklı olan, talihin varlığını kabul eden ancak ona boyun eğmeyen, kendini

iyileştirmek adına sürekli çözümler üreten, ölümü ve zamanı doğanın bir parçası sayıp onlara yetişmek için yanlış eylemlerde bulunmayan bir kişi erdeme ulaşacaktır. İnsanlar talihe göre yaşamaktan vazgeçip, akla uygun olarak davranıp ve istençlerini gerçekleştirdikleri takdirde (Küskü, 2020: 31) kendi bireysel erdemlerini ortaya koymuş olacaklardır (Seneca, 2021b: 57).

4.4. Ölüm ve Zaman

Romalı Stoa düşünürleri ölümü, etik bir problem olarak görmektedirler. “[N]asıl yaşanmalı, ölüme nasıl hazırlanmalı, ölümün doğallığı ve ölüm korkusunun anlamsızlığı noktasında düşünceler ortaya koymuşlardır.” (Avar, 2019: 6). Bu nedenle ölüm doğanın bir gerçeği, hatta bir yasası olarak kabul edilmiştir. Seneca, ölüm konusuyla ilgili görüşleri insanın erdemli yaşamından bağımsız düşünmemiştir. Ona göre insan ölene dek insanlığını sürdürür; ruh da beden ile birlikte yok olur. Yalnızca fiziki ya da biyolojik görünüş değil, onunla birlikte insanın iyilikleri de kötülükleri de yok olmaktadır. Dolayısıyla bizden geriye ölümle beraber bir hiçlik kalmaktadır (Seneca, 2019a: 105). O halde bu hayatta yaşadığımız ve yaptıklarımızın toplamı kadar erdeme ulaşmış ve ahlaklıyızdır.

Seneca ahlaki temellendirmelerinde ölüm için dile getirdiği her yazısında asıl problem olarak yaşamın değerini dile getirmeye çalışmıştır. Seneca’nın ölümle ilgili değindiği konular; yas, ölüm korkusu, yaşlılık, yaşam ve ölüm felsefesi, bilgenin ölüme karşı takındığı tavır, kaderin bir parçası olan ölüm düşüncesidir (Seneca, 2019e: 49). Seneca eserlerinde ahlaki felsefe temeli oluşturduğu gibi ölüm felsefesi konularını da ele almıştır. Yaşamına son verirken, ölümün onun için korkusuzca gerçekleştirilebilen bir şey olduğunu ve yaşamdan daha değerli olmadığını, kanıtlamaya çalışmıştır.

Seneca’ya göre yaşamın anlam kazanması hem felsefe hem de ölüm sayesinde. Seneca, erdemli bir yaşam sürülebilmesi ve bu yaşamın anlamının kavranabilmesi için ölüm konusunun doğru anlaşılması gerekliliğine vurgu yapar. Bu

nedenle ölümü anlama, ölüme karşı takınılacak tavır ve ölüm korkusundan kurtulma konusunda felsefeden yararlanmak gerektiği görüşünü savunmuştur (Pattabanoğlu, 2015: 149). Ölüm, Tanrı'ya ve gelecek yaşama geçiştir. Bunu anlamamızı sağlayacak olan ise felsefedir. Dolayısıyla felsefe gibi ölüm konusundan hareketle varılmak istenen gayenin gerçek mutluluğa ulaşmak olduğu anlaşılabacaktır (2015: 156).

Seneca'ya göre ölüm, insanların yaşadıklarıyla değerli hale gelir. Bu nedenle değerli olan bu dünyada yaşananlardır. Seneca her günü aynı gün gibi yaşamamız gerektiği görüşünü savunur. Ona göre yaşamını böyle geçiren biri için özgürlük kaçınılmazdır (Seneca 2019a: 62). Ancak insanın bu değerli yaşamı içinde kendini mutsuzluğa düşürdüğü bazı hataları vardır. Seneca'ya göre insanın yaşamında mutsuzluğun nedenlerinden biri ölüm korkusudur. O, insanın yaşamında ölüm korkusuyla mücadele etme gerekliliği üzerinde durmuştur. Seneca'nın ölüm korkusuyla mücadele etmenin yolunu dair görüşlerini Epiküros'tan aldığı söylenebilir.³⁰

Seneca'nın Epiküros'u sık sık örnek almasının nedenlerinden biri Epikürosçu görüşteki insanın temel gayesinin “ruhu dinginliğe kavuşturmak ve böylece mutluluğa ulaşmak” olmasıdır. Ona göre insanı dingin bir mutluluktan alıkoyan tek neden ölüm korkusudur. “Onun için önemli olan bu hayatı yaşanmaya değer kılmaktır.” (Avar, 2019: 21). Epiküros gibi Seneca da ölüm korkusunun insanı doğa ile mücadele etmeye ittiğini bu nedenle doğadaki her şeyi sanki bir haz nesnesi olarak algıladığımızı düşünür. İnsan dünyanın doyumsuz hazları olduğunu düşünerek, bu hazzardan asla ayrılmak istemeyecektir ve doğal olarak bunlardan ayrılacağı günü düşünüp içten içe tir tir titreyecektir. Bu nedenle Seneca'ya göre ölümden korkan kişi ise mutsuz olacaktır. Neticede her ölümlünün başına gelecek olandan korkmak anlamsızdır. Hangi yaşta olursan ol eğer işlerini vaktinde yapmamışsan ölüm korkusu bir yılan gibi içinde dolanacaktır (Seneca, 2019a: 97). Böyle olduğu taktirde yaşamımız kaygı ile

³⁰ Ayrıca bkz.: Epiküros, 2014: 52-60.

geçecek ve yaşam çekilmez bir hal alacaktır. Bu nedenle de mutsuzluk yaşamınızın zirvesine yerleşecektir. Seneca'nın bu görüşü günümüz koşullarında değerlendirildiğinde kabul edilebilir bir gerçekliktir, denilebilir. Seneca ayrıca kaygılı bir yaşam gibi umursamazca hiç ölmeyecekmiş gibi geçirilen yaşamın da insanı mutsuzluğa götüreceğinden söz eder. Çünkü böyle biri için kendi yaşamının bir amacı ve değeri yoktur. Bu nedenle yaşamda şiddetli olmasa da ufacık kaygının insanın yararına olduğunu düşünür.

Eninde sonunda öleceğimizi biliyoruz; ölüm yalnızca yaşanılan çok değerli yaşamdan bir göçüştür. Seneca'ya göre insan bir gün herkesin öleceğini kabul edip ölümü hor gördüğü taktirde korkularından sıyrılıp mutluluk yoluna girecektir (Seneca, 2018a: 104). Seneca'ya göre kişiyi hayata sınıksız bağlayan şey “yaşama sevgisidir” (Seneca, 2019a: 111). “[Ö]lmeyi istemeyen insan, yaşamayı da istemiyor demektir. Çünkü hayat, ölüm koşuluyla verilmiştir insana; bu hayattan ölüme gidilir.” (2019a: 122). Yaşama sevgisi bir gün ölümün geleceğini kabul etmekle başlar.

Seneca'ya göre doğa tüm insanlığa eşit davranmıştır (Seneca, 2018a: 205). Bu ölüm şekli ile karıştırılmamalıdır. Aynı zamanda insanlar her ne kadar farklı coğrafyalarda yetişmiş olsalar bile tüm insanlık için ölümü hor görme şeklinde bir eğilim vardır:

Ölüm var olmamaktır. Bunun ne olduğunu biliyorum artık: Benden sonra benden önce neydiye o olacak. Bu işin işkenceli bir yanı varsa, dünyaya gelmeden önce de çektik o işkenceyi, ama o zaman hiçbir acı duymadık (Seneca, 2019a: 181). Bu nedenle ölümden sonra hiçbir şey kalmayacaktır. Çünkü ölüm yaşam yolunun bitiş çizgisidir (Seneca, 2018b, s. 26) Ölüm, doğmadan önce içinde olduğumuz huzura kavuşturur bizi. Ölümlere acıdığınıza göre doğmamış olanlara da acıyın o hâlde. Ölüm ne bir iyilik ne bir kötülüktür. Zira bir iyilik ya da kötülük olması için bir şey olması gerekir (Seneca, 2021c: 45).

Bu nedenle Seneca'ya göre ölümün kendi başına hiçbir değeri yoktur. Ölüme nerede ne şekilde ne zamanda yakalandığımız değil, ölümün öncesinde kötülüğe bulaşıp bulaşmadığımızdır. Bulaştıysak eğer bu en kötü ölümdür; erdemsiz ve mutsuz bir ölümdür (Seneca, 2018a: 199). Seneca'nın ölümle ilgili görüşleri mensup olduğu öğretile birlikte, Sokrates'ten aldığı kaçınılmaz bir gerçektir (Pattabanoğlu, 2015:

139). Sokrates’e göre “[i]şe yarayan iyi bir kimsenin ölüm kalım hesabıyla uğraşmaması gerekir. Hesaplaması gereken şey, bir şeyi yaparken doğru mu yoksa yanlış mı, iyi bir insan olarak mı yoksa kötü bir insan olarak mı davrandığıdır.” (Platon, 2010: 52).

Ölüm insanın el süremediği doğa yasasının kaçınılmaz bir gerçeğiysen erdem de öyle midir? İnsan, erdemi potansiyel olarak içinde barındırırken ölüm gibi erdemin sonucu belli değildir. Erdem, insanın tecrübesine, yaşayış biçimine göre şekillenir, insanda istençli bir niyet ve davranışla yeniden norm halini alır. Ve biz ölene dek doğa buna müdahale edemez. Aksine üstümüze bozulmamız için ne kötü insanlar ne doğal felaketler iter; ancak kendi erdemimizi ortaya koyacak güce ulaşırsak doğa yasaları bunun önünde etkisiz kalır. Bunu başarabilmiş kişi bilgedir ve içindeki Tanrısal ruhu, potansiyel olarak bireysel aklın gücüne dönüştürmüş ve kendi erdemine ulaşmıştır.

Seneca her ne kadar ölümü doğa yasasının kaçınılmaz gerçekliği olarak kabul etse de Seneca için yaşama son verme şekli bir seçim meselesi olabilir. Çünkü Seneca bilgenin hiçbir şeyi gönülsüz yapmadığı düşüncesindedir (Seneca, 2019a: 182). Bu nedenle bilge kişi için yaşamına son vermek erdeminin bir parçası haline gelmiştir. “Cato, gücünü Sokrates’in ölümünden ve Stoa öğretisinden almıştır. İntihar ettiğinde kendisini hayata döndürmek için gelen hekime engel olmuş ölüm anında dahi korkuya kapılmayıp kararlılık göstermiştir.” (Avar, 2019: 26). Onlar davaları uğruna ölmeyi göze alıp bu uğurda intihar etmiş kişilerdir. Seneca’ya göre Sokrates ve Cato sonuna kadar erdemli ve davalarındaki istikrarları sebebiyle örnek alınacak kişilerdir (Seneca, 2019a: 102,150). Onların bu tutumu son dönem Stoa filozofu Seneca’yı da etkilemiştir. İkinci bölümde işaret ettiğimiz üzere, kendisi de yaşamına şu sözleriyle son vermiştir; “Bir neşterle açılır o büyük özgürlüğe giden yol, küçük bir çentik ile ulaşılır huzura.” (2019a: 244). Bunu yapan kişi bedenine karşı özgürlüğe kavuşacaktır, kendisi de öyle yapmıştır.

Seneca 12. Mektupta, ölüm konusundan bağımsız olmadığını düşündüğü zaman konusuna değinir. Seneca, zamanı geçmiş, şimdi ve gelecek olmak üzere üç devrede

ele almıştır. “Şimdi kısa, gelecek şüpheli ve geçmiş ise kesindir.” (Seneca, 2021b: 58). Geçmişine takılı olanlar zihinlerini fazlalıklarla doldurmuş ve kendilerine yaşamda yer bulamayan kişilerdir. Şu an ise “çok kısadır, her daim hareket halindedir, hızlıca geçip gider, varlığı daha insana varmadan biter.” (2021b: 59). Bu nedenle insan şimdide donanım kazanamaz. Gelecek zaman için yaşayanlar ise uzun yaşamının yolunu aramaktan asıl aranması gereken erdemi unutmuşlardır (2021b: 60). “İnsan, yarınına bile sahip değilken, yaşamını düzenlemeye kalkmak ne budalaca bir iş! Uzun hayaller peşinde koşanlar ne kadar akılsız! (...) Hiç kimse ilerisi için kendisine bir şey vaat etmemeli.” (Seneca, 2019a: 420). Çünkü Seneca’ya göre zaman da yasalara göre akıp gitmektedir. Doğa için kesin olan bu zaman kişinin yaşamı için bir kesinlik belirtisi vermemektedir. Bu nedenle yaşamı şatafatla abartarak yaşamının bir anlamı yoktur (2021b: 74-75). Çünkü bireyin yaşamı, zamanın sonsuzluğu karşısında bir nokta kadar dahi değildir. Zaman bizim dışımızda kendini sonsuz kere yeniler. “Biz çok yaşamının bir şekline sahibiz. Yaşamımızı doldurmaktır bu.” (Seneca, 2021c: 48). Bu nedenle uzun yıllar yaşamış kişiler ahlak sahibidir veya yücedir diye bir şey söylemek yanlıştır. İnsanın yaşamında dikkat edilecek nokta kendi yararına, bireysel olarak ortaya koyduğu erdemi adına gösterdiği farktır.

Seneca için zaman içinde kendine dönük yaşayan kişiler ölmeye boyun eğmez, ölmeyi öğrenir. Yaşamakla, ölmeyi bilmek aynı şeye denk gelmektedir aslında. Olması gereken, ömür boyu öleceğinin bilincinde olarak buna uygun yaşamaktır. Seneca için zamanı en iyi şekilde kullanmak ancak kendimize dönmekle mümkündür. Örneğin zihnimiz geçmişe döndüğünde yüzde bir tebessüm oluşuyorsa ve erdemli davranışlar sergilediğimizi düşündüren pek çok iyiye sahip olduğumuzu düşünüyorsak (örneğin gönülden gelerek ihtiyaç sahiplerine yardım etmek, her gün bir hayvanı beslemek, her an yeni bir bilgi edinmek için çaba göstermek gibi), zihnimiz mutlu bir ölüme hazır demektir (Seneca, 2019a: 61). Seneca için yaşamı dolu dolu yaşamının tek amacı, kişinin zamanı tamamen kendisi için kullanmasıdır. Hayatı kendine adanmış biri, asla kültürsüz ve faydasız değildir, zamanını ölçülü kullanır. Seneca’nın sloganı diyebileceğimiz vurgu bu olmalıdır; “başkalarına ya da başka bir şeye bağımlı yaşama,

zamana karşı kendine bağımlı ol.” İnsan zaman bakımından şu anı kendim için nasıl daha verimli hale getiririm sorusunu düşünmelidir (2021b: 55). Çünkü şu anla kendine kattıkları, ilerledikçe hem geçmişine hem geleceğine faydalı olacaktır. Bunu gerçekleştirmiş kişinin ruhu çoktan dinginleşmiş olacaktır. Sonrası ise bilgeliğin vereceği mutluluk hazzından başka bir şey değildir.

SONUÇ

Giriş bölümünde, Seneca'nın ahlak felsefesinin temel ilkelerini açıklarken doğaya uygun yaşamın fiziki doğa olarak ele alındığında tek başına erdemli olma ve bunun sonucunda mutluluğa ulaşma amacını gerçekleştirmeyeceği problemine işaret etmiştik. Seneca'da bireyin kendi erdemini ortaya koyması anlayışı üzerinden doğaya uygun yaşama ilkesine insan doğasının da dahil edilmesi gerektiği tespitini yapmıştık. Bu minvalde tezin birinci bölümünde, önce ana hatlarıyla Stoa felsefesinin temel ilkelerine dikkat çektik. Seneca'nın felsefesinde, birincil kılavuz olarak Stoacı ahlak öğretisini aldığımıza işaret ettik. İkinci bölümde ise Seneca'da felsefenin gerekliliğini ele aldık ki tezimizin merkezi problemine bir çözüm getirmek için bu oldukça elzemdi. Bu nedenle, Seneca'nın hayatı ve eserleri ile felsefenin mutlu bir yaşam için önemini ortaya koymaya çalıştık. Zira mutlu bir yaşam için gerekli olan erdemli bir hayat ancak felsefenin bireysel hayata dahil olabilmesiyle mümkün olabilir.

Üçüncü bölümde Seneca'da insanın ahlaki belirlenimi konusunu ele aldık. Burada insanın ahlaki bir varlık olarak ortaya çıkışındaki etmenleri irdeledik. Çünkü bu etmenler, insandaki ahlak ve erdem temelinin belirlenmesinde birincil faktör konumundadır. Bu bölümde, insan yaşamının kaçınılmaz bir gerçekliği olan doğanın insan yaşamındaki yeri ve önemi, yasaların gerekliliği, zorunluluğun doğada ve insanda bıraktığı etkiyi analiz ettik. Beraberinde ahlak felsefesinde vazgeçilmez iki hasım unsur olan iyi ve kötü ile ilgili kritik soruları ele aldık. Seneca'nın görüşlerinden hareketle, erdemli ve bilge insanın hayatında iyinin zorunlu olarak bulunması gerektiği sonucuna ulaştık. Seneca'nın ahlak felsefesi öğretisinin iki ilkede toplandığını gördük: Bunlar “doğaya uygun yaşam (*secundum naturam vivere*)” ve “en yüksek iyiye ulaşmak” şeklindedir. Doğaya uygun yaşamın insanların ilksel dürtülerinin farkına varması ve en yüksek iyiye ulaşması bağlamında insan doğasının temelini oluşturmak açısından merkezi bir role sahip olduğuna işaret ettik. Nitekim Seneca; insanın doğaya uygun yaşamdaki gayesini, “kendini keşfedebilmek” ve kendini değerli bir varlık olarak hissedebilmesi için “kendi üzerine çıkmak” şeklinde değerlendirmiştir.

Ardından doğaya uygun yaşamın gerekliliğine gerekçe olarak, doğadaki her şeyin, kaderin zorunluluğuna bağlı olduğu ve böylece insanların bu zorunluluğa uyması ile bir kendilik algısına ulaşabileceği görüşünü inceledik. Seneca'ya göre insanın bu algıyı bilinçli bir şekilde devam ettirebilmesi için kendilik bilincinin farkına varması gerekir. Nitekim biz de bu noktadan hareketle, doğaya uygun yaşamın, yalnızca doğaya boyun eğmek ya da fiziki doğaya uyum sağlamak olmadığını, bireyin özgürce yönlendirdiği akla uygunluğuna ve erdemli yaşama karşılık geldiğini gördük. Böylece, Stoacı genel öğretilerde olduğu gibi Seneca'nın ahlak felsefesinde doğada olup biten tüm olaylar karşısında insanın erdemini özgürce ortaya koyabilmesi için insanın öz yapısını ve onu diğer varlıklardan ayıran doğal yapısını kavramaktan öte bir şey olduğunu anladık. Seneca'nın da deyimiyle insanın erdemli olabilmek için yapması gereken şey; doğa izlenimiyle, kendisinin yeryüzündeki halinin ne kadar aciz olduğunu fark edip bunu aşmak için çabalamaktır. Bu, bireysel ve göreceli bir kendilik bilincine işaret eder. Bu noktada artık kontrolün insanın bireysel doğası olan *akıl*da olması gerektiğini gördük. Ancak doğanın insan için büyük bir fayda olduğunu da inkâr edemeyiz. Çünkü insan doğadan faydalanarak kendi yaşamında yeni bir düzen oluşturur. Fakat Seneca'nın ileri sürdüğü gibi insan kendi varlığını keşfettiği andan itibaren düzenin takibi artık tamamen insanın kendi bireysel doğası aracılığı ile olur.

Üçüncü bölümün bir diğer alt bölümü olan “Doğa ile İnsan Aklının İttifakı” başlığı altında ise Seneca'da doğa ve insan doğası arasındaki “kendi kendine yeterlilik” farkını ele aldık. Bu bölümde yaptığımız irdelemelerden doğanın en başından beri kendi kendine yeten bir yapıya sahip olduğu, ancak insanın bu yeterliliğe ulaşabilmesi için aklının gücünü tüm yaşamına entegre etmesi gerektiği sonucuna ulaştık. Nitekim Seneca için doğanın gücü hep aynıdır, ancak insanların gücü aynı değildir. İnsan tüm yaşamı boyunca edindiklerinin toplamı ile şekil alır ve kendini öyle yansıtır. Seneca bu noktada, iyi ve kötünün insan doğasından kaynaklandığı, çünkü insanın bireysel erdemini ortaya koyabilmesi için insanın göreceli seçiminden başka bir seçenek olmadığı vurgusunu yapmaktadır. Bu durumda ahlakiliği yalnızca doğada aramak manasızdır. İyi ve kötüyü tercih etmek görecelidir ve kaynağını doğadan

almaz. Çünkü doğada göreceli bir duruma yer yoktur. Bu tezin merkeze aldığı problemle ilgili olarak ortaya koymaya çalıştığımız yaklaşım da erdemli yaşamın doğadan hemen süzüliveren bir şey olmadığına dayanmaktadır. Önce doğadaki insani farkımızı kavramamız için bireysel aklımıza müracaat etmemiz gerekmektedir. Bu doğrultuda Seneca’da, doğaya uygun yaşam ilkesinin erdemli yaşama ulaşma gayesi olduğu anlaşılmaktadır. Bölümün nihai sonucunda erdemli yaşamda mutluluğa ulaşmak için hareket noktasının doğa olduğu, eylemleri gerçekleştirmede izlenecek bu yolda bireysel aklın merkezde olduğu sonucuna ulaştık.

Dördüncü bölümde ise Seneca’da erdem kavramını ele aldık. Bu anlamda ilk olarak bilge kişinin kim olduğunu, asıl bilgeliğin her şeyden memnun olmak olduğunu, bilgenin sahip olabileceği en değerli ve en büyük kuvvetin erdem olduğunu Seneca’nın görüşleri kapsamında inceledik. Tüm yapıp edilen şeylerin, yalnızca istekli bir iyi niyet ile yapıldığı taktirde bilgeliğe ulaşmanın mümkün olduğuna işaret ettik. Nitekim Seneca için erdemli kişi, bilge kişiden başkası değildir. Ardından en yüksek iyiye eşdeğer olan erdemi ele aldık. Erdemin ne olduğu, erdemli yaşamın nasıl olması gerektiği, erdemli olma yolunda izlenecek doğru yöntemin ne olduğu konularını Seneca’da dört erdem kategorisi ve farksız şeyler üzerinden ortaya koyduk. Nitekim Seneca’da insanın ahlaki değer sistemi bu dört erdem, erdemsizlik ve birçok farksız şeyin bütününden oluşmaktadır. Seneca’da erdeme ulaşabilmenin yolu dört yöntemle gerçekleşmektedir. Bu dört erdem yöntemi; “Arzuları gemlemek, korkuları bastırmak, yapılması gerekenleri önceden kestirmek, verilmesi gerekenleri dağıtmaktır.” (Seneca, 2019a: 470). Bunlar da ancak dört erdem karakterine sahip olmakla gerçekleşir. Dört erdem karakteri; ılımlılık, cesaret, ileri görüşlülük ve adil olmaktır. Bunların erdem olduğunu gösteren husus ise kişinin kendinde yarattığı düzendir. Erdemsizlik belirtileri ise düşüncesizlik, ölçsüzlük, adaletsizlik ve korkaklıktır. Farksız şeyler ise yaşam, ölüm, kader, talih, öngörü, şöhret, alçaklık, acı, haz, zenginlik, yoksulluk, hastalık, sağlık ve bunlara benzer tüm şeylerdir (Bryant, 1996: 434). Seneca farksız şeyleri erdem ve erdemsizlik konularının içinde örneklerle işler. Bu farksız şeylerin erdemin açığa çıkması için insan yaşamının vazgeçilmez parçaları olduğunu özellikle

vurgular. Sonuç olarak, Seneca’da erdemli bir karaktere sahip kişinin, kendi bireysel doğasında yaratmış olduğu dört erdem düzenini, karakterindeki kararlılık ve davranışlarındaki uyum ile birlikte gerçekleştiriyorsa mutluluğa ulaşması kaçınılmazdır.

Ardından Seneca’nın ahlak felsefesinde erdemli olma yolunda izlenecek yol ve yöntemleri de ele aldık. Önce erdemin ne olduğunu doğaya dönerek öğrenebileceğimize işaret ettik. Ancak kişinin kendisine erdemli olmayı öğreten hususların doğaya dönmekten daha çok, insanın tüm yaşam deneyimlerinden elde ederek yasalaştırdığı bireysel insan doğasında yattığını gördük. Erdemin ne olduğu bilgisini kavradıktan sonra, erdemli olabilmek için insan doğasının zorunlu koşulunu ortaya koyduk. Bu koşul Seneca’nın ifade ettiği üzere “aklın iyi tutumu, iyi niyet ile gerçekleştirilen eylem” şeklindedir. Nitekim biz de bu doğrultuda erdemli olmanın insan doğasında en yüksek iyiye eşdeğer olduğu sonucuna vardık.

Dördüncü bölümün son alt başlığı altında ise ölüm ve zaman konularına değindik. Seneca’da felsefe gibi yaşamın anlam kazanmasına katkı sağlayan bir diğer gerçeklik ölümdür. Ölüm doğanın bir gün kesin olarak son bulacağı gerçeğini önümüze koyar ve biz de bu tespitten hareketle kişinin ölüm gerçekliği ile yüzleşene dek kendi erdeminin bulması için tüm yaşamı boyunca çaba göstermesi gerektiği sonucuna ulaştık. Ek olarak bu alt bölümde, Seneca’da zaman ile ölümün iç içe olgular olduğuna işaret ettik ve bireyin, erdeminin ortaya koyabilmesi için zamanını tamamen kendisi için kullanması gerektiği sonucuna ulaştık (Seneca, 2021b: 55)

İlk dört bölümde yaptığımız inceleme ve analizlere dayanarak Seneca’da mutlu bir yaşamı elde etmenin yolunun şu üç bireysel tavırdan geçtiği çıkarımını yaptık: ilki insanın doğaya uygun yaşayarak, kendilik algısı ve kendilik bilincini kavraması; ikincisi, insanın kendilik bilincini ortaya koyması ve bunun devamlılığını kendi bireysel aklının rehberliği ile sağlaması; üçüncüsü ise erdemi elde etmede yol ve yöntem olabilecek konuları iyi bir niyet ile seçmesi ve ortaya koymasındır. Tüm bunlara

Seneca'nın ahlak felsefesinin temel kavramları üzerinden açıklık getirmeye çalıştık. Bu kavramlar; doğaya uygunluk, akıl, felsefe, bilgelik, iyi niyet, seçim, erdem, mutluluk, Tanrısal öngörü, talih, kader, ölüm ve zamandır. Giriş bölümünde ortaya koyduğumuz merkezi problemin çözümüne yönelik olarak bu kavramlar arasında bir ilişki kurulabileceği yaklaşımını sergilemiştik. Nitekim bu yaklaşım, Seneca'nın ahlak felsefesinde birbirlerinden koparılamaz beş ana kavram arasındaki zorunlu bağlantıyı öne çıkarmaktadır: (i) Doğaya uygun yaşam, (ii) insan doğasına uygun yaşam, (iii) bilgece yaşam, (iv) erdemli yaşam ve (v) mutlu bir yaşam. Bunların birbirleriyle ilişkisi şu şekilde açıklanabilir: Seneca için erdem bize mutlu bir yaşamın anahtarını vermektedir. Peki nasıl mutlu oluruz? Ahlakiliği benimseyerek ve erdemli yaşayarak. Erdemli bir yaşam ise bilgece bir yaşamdır. Erdemli ve bilgece bir yaşam da bizi mutluluğa götürür. Peki ahlakilikle bezenmiş, erdemli ve dolayısıyla bilgece bir yaşamı nasıl elde edeceğiz? Doğaya uygun yaşamla. Ancak buradaki sorun, erdemliliğin doğadan hemen öyle süzülürken, hemen berrak bir şekilde çıkarılıveren bir durum olmamasıdır. İnsan, doğada yalnızca hayvani dürtülerini benimsemiş ve kaderin sunduklarına boyun eğmiş bir şekilde de yaşayabilir, ancak bu erdemli bir yaşamda yani insanın doğasına uygun yaşamaktan çok uzaktır. Çünkü erdemli bir yaşam böyle bir yaşam tarzının varlığını zorunlu olarak dışlar. Doğada bizi bekleyen iyiliği herkese olduğu gibi bahşeden bir erdemlilikten söz edilemez. Nitekim doğa erdemli yaşamın aleyhine de mesajlar sunmaktadır. Bu noktada Seneca, insanın kendi doğasına, yani aklına odaklanması gerektiğine vurgu yapar. İnsan doğa ile kendi doğası arasında “akla uygun” sıkı bir ilişki kurabilirse, ancak o vakit doğaya uygun bir yaşamdan erdemli ve ahlaki bir yaşamın ortaya çıkması mümkün olabilecektir. Böyle bir uygunluk da mutluluğa ulaşmanın yegâne formülünü sunacaktır.

Seneca'nın ahlak felsefesinde doğa ile uyumluluk ve insan doğasına uygunluk arasındaki ilişkiyi sağlayan kritik kavram “akıldır.” Akla uymak, aslında doğaya uymaktır. Çünkü erdemli bir yaşam için aklın rehberliği gereklidir. Mutlu olabilmemiz için ise erdemli bir hayat sürmemiz gerekmektedir. Erdemli bir hayat sürmek için aklın rehberliği ile doğaya uygun yaşamalıyız ve kendi bireysel doğamıza dikkat kesilerek

bireysel erdemlerimizi açığa çıkarmalıyız. Böylece açıklamaya çalıştığımız, Seneca'nın ahlak felsefesinde erdemli yaşama ulaşma noktasında uyulması zorunlu olan temel olan ilke “doğaya uygun yaşamaktır.” Ancak insanın erdemini ortaya koyması noktasında doğanın bir davranışı ya da seçimi söz konusu değildir. Bu seçim ve davranış bireyin özgür iradesine bırakılmıştır. Nihai tahlilde, doğaya uygun yaşam anlayışının doğa ile insan aklı arasındaki ittifakta yattığı sonucuna vardık. Sonuçta buradan bireysel doğamıza dikkat kesilme noktasını ele alarak bizi mutluluğa götüren noktada doğaya uygun yaşam ve doğayla bireysel insan doğasının uyumu ya da ittifakı sonucunda mutluluğun açığa çıkacağı konusunu ele aldık.

Tüm bu incelemeler sonucunda, Seneca'da doğaya uygun yaşamın, insanı ahlaki bir varlık olarak yetkinleştiren akıl olduğuna ve bir tek aklın insana tam bir mutluluk verebileceğine ulaştık. İnsanı tek başına mutlu eden şey, onun tek iyisidir, yani erdemidir. Aynı zamanda mutluluğun yolu insanın doğada olup bitene seyirci kalması değil, buna bireysel doğasını dahil etmesi ile mümkündür. Nitekim Seneca'nın ahlak felsefesinde mutluluğa götüren yolda rehber edinilmesi gereken doğaya uygun bir yaşam ve beraberinde elde edilmesi umulan erdemli kişilik, insanın bireysel doğası sayesinde mümkün olabilmektedir. Bu durumda mutluluğa götüren yolda doğa ve insan aklının ittifakı söz konusuysa doğaya uygun yaşam bizi bireyin erdemli yaşamına götürecektir.

KAYNAKÇA

- Akabik Altıntop, C. (2019). *Stoacı Geleneğin Determinist Çizgisinde Seneca'nın Özgürlük Anlayışı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Akalın, K. H. (2015). "Stoa Felsefesinde Tanrının Doğası ve İnsanın Uyumı." *KOSBED Dergisi*, 30: 91-112.
- Akarsu, B. (1982). *Ahlak Öğretileri (I. Mutluluk Ahlakı II. Kant'ın Ahlak Felsefesi)*. İstanbul: Remzi kitabevi
- Aktan, C. C. (2009). "Ahlak ve Ahlak Felsefesine Giriş." *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 1(1): 38-59. Alındığı URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/325317>.
- Albrecht, M. von. (1997). *A History of Roman Literature: From Livius Andronicus to Boethius*. Çev. Ruth R. Caston & Francis R. Schwartz. Leiden, The Netherlands: Brill. Doi: [10.1163/9789004329904](https://doi.org/10.1163/9789004329904)
- Annas, J. (1993). *The Morality of Happiness*. Oxford: Oxford University Press.
- Breath, A. ve Hett. W. S. (Der. ve Çev.), (1957). *Aristoteles, On the Soul Parva Naturalia*. (Vol. VIII). Loeb Classical Library. London: Loeb, Harvard University Press.
- Aristoteles. (2018). *Nikomakhos'a Etik*. Çev. Saffet Babür. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Arnold, E. V. (1911). *Roman Stoicism: Being Lectures On the History of the Stoic Philosophy with Special Reference to its Development within the Roman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Arslan, A. (2008/19). *İlkçağ Felsefe Tarihi 4: Helenistik Dönem Felsefesi: Epikürosçular, Stoacılar, Septikler*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aster, E. von. (2005). *İlkçağ ve Ortaçağ Felsefesi Tarihi*. Çev. Vural Okur. İstanbul: İm Yayınevi.

- Avar, A. (2019). *Son Dönem Stoa Felsefesinde Ölüm*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Berk, Fatih M. (2018). “Erken Dönem Hristiyanlıkta Stoacılık ve Aziz Paul.” Hatice Nur Erkızan (Der.), *Stoa Felsefesi: Özne 29. Kitap: 27-46*. İstanbul: Çizgi Kitapevi Yayınları
- Bobzien, S. (1998). *Determinism and Freedom in Stoic Philosophy*. Oxford: Clarendon Press. [2004, Oxford University Press].
- Brun, J. (2003). *Stoa felsefesi*. Çev. Medar Atıcı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bryant, J. (1996). *Moral Codes and Social Structure in Ancient Greece: A sociology of Greek Ethics from Homer to Epicureans and Stoics*. Albany: State University of New York Press.
- Cevizci, A. (2005). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Cicero, M.T. (1931). *Ethics; Good and Evil*. Çev. H. Rackham. London.
- Cooper. (2004). *Knowledge, Nature, and the Good: Essays on Ancient Philosophy*. Princeton: Princeton University Press,
- Cooper, J. M. & Procope, J. F. (2006). *Seneca; Moral and Political Essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Copleston. (2009). *Felsefe Tarihi: Helenistik Felsefe (Yunan ve Roma Felsefesi)*. Çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi.
- Çağlar. A. F. (2019). “Stoacı Oikeiosis Öğretisi.” *Arkhe Logos Felsefe Dergisi*, 7: 45-63. Bursa: Sentez Yayım ve Dağıtım.
- Çapak, İ. (2015). “Kıbrıslı Zenon ve Stoa Okulu.” *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 1(1): 9-20.
- Çetinalp, K. A. (2019). “Tanıtım Yazısı/Seneca: Doğa Araştırmaları.” *Arkhe Logos Felsefe Dergisi*, 7: 163-166. Bursa: Sentez Yayım ve Dağıtım.

- Çevik, C. C. (2010). *Seneca'nın Naturales Quaestiones Adlı Eserinde Doğa ve Ahlak Anlayışı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çevik, C. C. 10 Şubat 2021 tarihinde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Felsefe Kulübü Konuşmalarının düzenlediği “Roma’da Stoa Felsefesi” başlıklı buluşmada yapılan konuşmanın taslak metni. Konuşma şu adresten izlenebilir: Alındığı URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Zf-5GVvIU8E>.
- Donini, L. P. (1979). *Modelli Filosofici e Letterari: Lucrezia, Orazio, Seneca*. Bologna: Pitagora Editrice.
- Duff, W. (1960). *A Literary History of Rome in The Silver Age: From Tiberius to Hadrian*. London: Barnes & Noble.
- Dürüşken, Ç. (2014). *Antikçağ Felsefesi, Homerostan Augustinus’a Bir Düşünce Serüveni*. İstanbul: Alfa Basım Yayın.
- Dürüşken, Ç. (2019/Bahar). “Seneca ya da Stoacı bir Yaşam.” *Arkhe Logos Felsefe Dergisi*, 7: 33-43. Bursa: Sentez Yayın ve Dağıtım.
- Epictetus. (1928). *Discourses Books 3-4, Fragments the Encheiridion*. IV. 1. 1, Çev. W. A. Oldfather. Cambridge: Harvard University Press.
- Epictetus. (2014). *Discourses, Fragments, Handbook*. Çev. R. Hard. Oxford: Oxford University Press
- Epiküros. (2014) *Özdeyişler Mektuplar ve Aforizmalar*. Çev. Genim Renas. İstanbul: Arya Yayıncılık.
- Erkızan, Hatice N. (Der). (2018). *Stoa felsefesi (29. Kitap)*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları
- Ertürk, Baksen. (2007), *Son Dönem Stoa Felsefesinde Ahlak*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Fantham, E. (2007) “*Annaeus Seneca (2), Lucius.*” Simon Hornblower & Antony Spawforth (Der.), *Oxford Classical Dictionary* içinde (s. 98). New York: Oxford University Press.
- Fildiş, B. (2015). “Medea as Other of Seneca, From Rome.” *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, Special Issue 3. Doi: 10.14486/IJSCS354
- Gökberk, M. (2008). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Günay, M. (Bahar 2019). “Seneca’nın De Providentia Adlı Eserinde Bazı Ahlak Sorunları.” *Arkhe Logos Felsefe Dergisi*, 7: 123-131. Bursa: Sentez Yayın ve Dağıtım.
- Hadas, M. (1968). *The Stoic Philosophy of Seneca: Essays and Letters*, Londra: W.W. Norton & Company.
- Hadot, I. (1969). *Seneca, und die Griechisch-Römische Tradition der Seelenleitung*, Band 13, Berlin: Wolter de Gruyter & Co.
- Hadot, P. (1998) *The Inner Citadel: the Meditations of Marcus Aurelius*. Çev. M. Chase. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hadot, P. (2011). *İlkçağ Felsefesi Nedir?* Çev. Muna Cedden. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (1979). *Felsefe Ansiklopedisi (Kavramlar ve Akımlar Cilt: 6 [S-T])*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Harvey, P. (1962) “*Seneca, Lucius Annaeus, ‘the Philosopher’.*” *The Oxford Companion to Classical Literature* içinde. Londra: Oxford University Press, Amen House.
- İlgaroğlu, M. C. (2019). “Helenistik Felsefe.” Nejd det Durak ve A. Erhan Şekerci (Der.), *Felsefe Tarihi* içinde. *Lisans Yayıncılık*, Görüntülenme Tarihi:14.04.22. Alındığı URL: https://www.academia.edu/40592364/B%C3%B6l%C3%BCm_5_HELLEN%C4%B0ST%C4%B0K_FELSEFE.

- Işıldak, M. (1996). *Seneca'nın Ahlak Felsefesinin ve "Ruh Dinginliği" Adlı Eserinin İncelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Karabulut, D. ve İltar Kaynak, E. (2020). "Stoa Felsefesinde Sağaltımın İzleri: Bir Pratik Yaşam Felsefesi." *Mediterranean Journal of Humanities Dergisi*, 10: 265-277. DOI: 10.13114/MJH.2020.531.
- Kaya, Y. (2014). *Mutluluk Öğretisi Bağlamında Stoa Felsefesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Küskü, Ö. (2020). *Seneca, Gladyatör Kararını Arenada Verir* (13. Basım). İstanbul: Destek yayınları
- Laertios, D. (2007). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. Çev. Çağan Şentuna. İstanbul: YKY Yayınları.
- Lampe, K. (2018). "Philosophy, Psychology, and the Gods in Seneca's Hercules Furens." *Philosophia: Yearbook of the Research Centre for Greek Philosophy at the University of Athens*, 48: 233-52. Alındığı URL: [https://www.academia.edu/38482796/Philosophy Psychology and the Gods in Senecas Hercules Furens](https://www.academia.edu/38482796/Philosophy_Psychology_and_the_Gods_in_Senecas_Hercules_Furens).
- Liddle, H. G. ve Scott, R. (1973). *Greek-English Lexicon*. Oxford University Press.
- Long, A. A. ve Sedley D. N. (1987). *The Hellenistic Philosophers*, (Volume 1), *Translations of the Principal Sources, with Philosophical Commentary*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Long, A. A. (2006). "Seneca on the Self: Why Now?" *From Epicurus to Epictetus: Studies in Hellenistic and Roman Philosophy*, (pp. 360–376) içinde. Oxford: Oxford University Press,
- McKay, T. ve Johnson, D. (1996). "A Reconsideration of an Argument against Compatibilism." *Philosophical Topics* 24(2): 113-122. Doi: 10.5840/philtopics199624219

- Molacı, M. (2018). “Stoacı Neden Türleri.” *Beytülhikme Felsefe Dergisi*, 8(2): 821-839.
- Molacı, M. (2019). “Seneca’nın Platon’u.” *Arkhe Logos Felsefe Dergisi*, 7: 133-157.
- Molacı, M. (2019/10). “Stoacı Sevinç.” *Düşünbil Dergisi*, 84: 48-52.
- Molacı, M. (2020, Bahar). “Stoa Felsefesinde “Doğaya Uygun Yaşama”nın Anlamı.” *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 29: 201-218.
- Murray, G. (1918). *The Stoic Philosophy*. Londra: Watts & Co., Allen & Unwin.
- Ongun, Cemil S. (1976). “Seneca” (Lucius Annaeus Bölümü). *Filozoflar Ansiklopedisi* (Cilt: 4). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Önal, S. ve Çapkın, S. (2020, Bahar). Türkçede Stoa Felsefesi Literatürü. Kolektif (Yazar), *Özne Dergisi* (32. Kitap), Anarşizm Sayısı: 651-663. Çizgi kitabevi.
- Özcangiller, İ. B. (2009). *Seneca’nın De Ira Adlı Eserinde Öfke ve Akıl*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özcangiller, İ. B. (2019). “Seneca’nın De İra Adlı Eserinde Öfke Çözümlemesi.” *Arkhe Logos Felsefe Dergisi*, 7: 91-121. Bursa: Sentez Yayım ve Dağıtım.
- Özden, H. Ö. ve Elmalı, O. (2017). *İlkçağ Felsefesi Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Özkan, E. B. (2008). *Seneca’nın De Constantia Sapientis’inde İnsanın İçsel Özgürlüğü*. Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özkan, E. B. (2014) “Stoa Ahlakında ve Seneca’da Özgürlük Anlayışı.” Anonim (Yazar), *Eskiçağ Yazıları* 6: 225-270. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Öztürk, F., Çalışkan, S., ve Özdemir, M. (2017/Güz). “Geç Dönem Stoa Felsefesinde Yaşam Sanatı Olarak Etik Anlayışı.” *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, 3(2): 31-39. <https://doi.org/10.22252/ijca.350306>

- Öztürk, F. (2018), “Geç Dönem Stoacıların Etik Anlayışı ile Kant’ın Deontolojisinin Karşılaştırılması.” *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2): 17-24. Alındığı URL: <http://dergipark.gov.tr/inijoss>.
- Paksüt, F. (1971). *Seneca’da Ahlak Görüşü ve Zevk Anlayışı*. Ankara: Ulusal Basımevi.
- Pattabanoğlu, F. Z. (2015/2). “Seneca’da Felsefe ve Ölüm.” *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22: 137-158.
- Peters, F. E. (2004). *Antik Yunan Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Çev. Hakkı Hünler. İstanbul: Paradigma yayınları.
- Pierre, H. (2011). *İlkçağ Felsefesi Nedir?* Çev. Muna Cedden. Ankara: Dost Kitapevi.
- Platon. (2010). *Sokrates’in Savunması*. Çev. Özgü Çelik. İstanbul: Say Yayınları.
- Plutarch. (1976) “On Stoic Self-Contradictions.” *Moralia*, Volume XIII: Part 2. Çev. H. Cherniss. Cambridge: Harvard University Press.
- Reid, J. (2021). “Stoic Forgiveness.” *The Routledge Handbook of Forgiveness* (pp. 1-29) içinde. San Francisco State University. Alındığı URL: https://www.academia.edu/49876345/Stoic_Forgiveness
- Seneca. (1925). *Lucius Annaeus, Epistles*. Çev. Richard M. Gummere. Cambridge: Harvard University Press.
- Seneca. (1947). *Seçme Epigramlar ve İmparator Claudius’un Kabaklaşması*. Çev. Samim Sinanoğlu, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Seneca, L.A. (1963). *Moral Essays*. Çev. I. J. W. Basore. Cambridge: Loeb Classical Library, Harvard University Press. [Lucius Annaeus Seneca, De Constantia Sapientis’ten Kullanılan Metin].
- Seneca. (2001). *Moral and Political Essays*. Çev. John M. Cooper and Procope. Cambridge: Cambridge University Press.

- Seneca. (2008). *Dialogues and Essays*. Çev. J. Davie. Oxford: Oxford University Press.
- Seneca. (2018a). *Doğa Araştırmaları*. Çev. C. Cengiz Çevik. İstanbul: Jaguar Kitap.
- Seneca. (2018b). *Troialı Kadınlar* (III. Basım). Çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Seneca. (2019a). *Ahlak Mektupları*. Çev. Türkân Uzel. İstanbul: Jaguar Kitap.
- Seneca. (2019b). *Medea* (VI. Basım). Çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Seneca. (2019c). *Phaedra* (IV. Basım). Çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Seneca. (2019d). *Hoşgörü Üzerine: Ruh Dinginliği Üzerine* (3. Baskı). Çev. Bedia Demiriş. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Seneca. (2019e). *De Providentia/Tanrısal Öngörü* (3. Baskı). Çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Seneca. (2020). *Öfke Üzerine* (VIII. Basım). Çev. Cemal Bilge Özşar. Bursa: Biblos Yayınları.
- Seneca. (2021a). *Bilgeliliğin Sarsılmazlığı: İnziva Üzerine*. Çev. C. Cengiz Çevik. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Seneca. (2021b). *Mutlu Yaşam Üzerine: Yaşamın Kısırlığı Üzerine*. Çev. C. Cengiz Çevik. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Seneca. (2021c). *Teselliler*. Çev. Kenan Sarıalioğlu. Ankara: Folkitap
- Soldo, J. (2021). “Vitea aut vocis ambigua: Seneca the Younger and Ambiguity.” M. Vöhler, Th. Fuhrer, S. Frangoulidis (Der.), *Strategies of Ambiguity in Ancient Literature* içinde. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Stock, St. G. (2021). *Stoacılık*. Çev. Melike Molacı. Ankara: Folkitap.

- Tekin, O. (2016). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş* (11. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Thilly, F. (2002). *Yunan ve Ortaçağ Felsefesi*. Çev. İbrahim Şener. İstanbul: İzdüşüm Yayınları.
- Tieleman, T. (2003). *Chrysippus' On Affections, Reconstruction and Interpretation*, Leiden: Brill Press. [A collection of Inwood's essays on Seneca as Stoic philosopher]
- Türkmen, S. (2019). "Seneca'nın Erdem ve Bilgelik Anlayışının Ekolojik Etiğe Katkısı." *Kaygı Dergisi*, 18(1): 257-275. DOI: 10.20981/kaygi.540073.
- Veyne, P. (2003). *Seneca: The Life of a Stoic*. Çev. Savid Sullivan, Rouledge. London and New York. Alındığı URL: <https://vdoc.pub/documents/seneca-the-life-of-a-stoic-6me06s4d69l0>.
- Yaman, S. B. (2019) *Geç Dönem Stoa Felsefesinde Kötülük Problemi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.